

EMEVLER DEVRİNDE İKİNCİ MUSHAF PROJESİ*

Omar Yusuf Abd al-Ghani HAMDAN**

Çeviren: Bayram DEMİRCİGİL***

Öz

Bu araştırma, Birinci Mushaf Projesi'nden yarım asır sonra gerçekleşen önemli bir projeyi ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu proje, hicrî 84 ve 85 yılları arasında Irak'ın Vâsıt şehrinde zamanın Kûfe ve Basra (Irâkeyn) valisi Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) girişimi ve Emevî Halifesi Abdül-melik b. Mervân'ın desteğiyle uygulamaya koyulmuştur. Projenin yürütülmesini ise Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) üstlenmiş ve hafızlar, kâtipler ve kârîler gibi çok sayıda uzman kişiden oluşan komisyonlara başkanlık etmiştir. Bu çalışmada Giriş'in ardından bu projeye yol açan etkenlerden söz edilmiştir. Bunların başında da üçüncü Halife Osman'ın başlattığı Kur'an metninde birliğin sağlanması düşüncesi gelmektedir. Daha sonra bu projenin sahibi Haccâc'tan bahsedilmiş, bu projenin nerede ve ne zaman gerçekleştiği, projede yer alan önemli şahsiyetlerin kimler olduğu şeklindeki bir dizi soru cevaplanmıştır. Daha sonra Proje'nin hedefleri hakkında ayrıntılara girilmiş, Haccâc'ın Osman Mushaf'ında toplam on bir harfte değişiklik yaptığı isnâdında bulunan rivayetler tartışılmış, bu rivayetler incelenerek eleştiri süzgecinden geçirilmiş ve İkinci Mushaf Projesi'nin Hz. Peygamber ve hulefâ-i râşidîn döneminde gerçekleştirilen Birinci Mushaf Projesi'ni tamamlayıcı mahiyette olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ardından İslam devletinin tanık olduğu siyasi çalkantıların ardından İkinci Mushaf Projesi'nin akibetinin ne olduğu hususuna değinilmiştir.

Giriş

Birinci Mushaf Projesi'nin temelleri Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında atılmıştır. Hz. Ebubekir'in halifeliliği zamanında ise proje uygulamaya koyulmuştur. Hz. Osman'ın halifeliliği zamanında da mushaf bir araya getirilip istinsah edilerek son halini almıştır. Hz. Osman'ın bu uygulaması ümmetin tek mushafta birleşmesini sağlamış ve bu mushaf sahabe'nin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra Hz. Osman diğer mushafı bu mushafa göre çoğaltarak İslam beldelerine göndermiş, nüshalardan birini de kendi yanında muhafaza etmiştir. Bu nüsha, *İmam Mushaf* olarak bilinir.

* Bu makale Omar Yûsuf Abd el-Ğaniyy Hamdân tarafından Medine-i Münevver'e'de yayın hayatını sürdüren *Mecelletü'l-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-Kur'aniyye* adlı derginin dördüncü sayısında "Meşrûu'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asri'l-Emevî" başlığıyla Arapça olarak yayımlanmıştır. Hacminin geniş olması nedeniyle bu makale, yazarın yazılı izniyle tarafımızca bazı kısaltma ve tasarruflarda bulunularak Türkçeye çevrilmiştir. Yazarın makale başlığında kullandığı "Mushaf Projesi" ifadesi Hz. Osman tarafından gerçekleştirilen Mushaf projesine benzer ya da ona alternatif bir çalışma yapıldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Esasen makalenin içeriği incelendiğinde bu durum açıkça görülecektir.

** Prof. Dr., Tübingen Üniversitesi, İslam İlahiyatı Merkezi.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı (bdemircigil@sakarya.edu.tr).

Öte yandan, geçmişte ve günümüzde ulûmu'l-Kur'an alanında yapılan araştırmalarda, Birinci Mushaf Projesi'nden yarım asır sonra Haccâc b. Yûsuf'un girişimi ve Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın desteğiyle gerçekleşen bir başka projenin hayata geçirildiğinin pek bilinmediği anlaşılmaktadır.

Dikkat çekici bir husus da Emevî halifelerinin siyasi meşruiyet elde etmede bir bakıma bu projeye dayanmış olmalarıdır. Diğer taraftan, İslamî ilimlerde o dönemin ileri gelen âlimlerince temsil edilen bir otorite düşüncesi ortaya çıkmıştır.

İkinci Mushaf Projesi'nin Ortaya Çıkmasına Yol Açan Etkenler

Bu projenin ayrıntılarına girmeden önce tarihi arka planından söz etmek gerekir.¹ İbn Ebî Davud (ö. 316/929), Ubeydullah b. Ziyâd'ın (ö. 67/686) valiliği sırasında قلو ve كفو fiillerini Kur'an metninde geçtiği her yerde قالوا ve كانوا şeklinde med elifi ve fasl elifi ekleyerek yazdığını, böylece onun tamamlayıcı bir yazı üslubunu ilk defa geliştiren kimse olduğunu söylemiştir. İbn Ebî Davud bu bilgiyi Ubeydullah b. Ziyâd'ın² bu iş için görevlendirdiği kâtibi Yezîd el-Fârisî'den³ senediyle birlikte aktarmıştır.⁴

Müsteşriklerden Bergstäßer ve Pretzl bu rivayetin doğruluğu hususunda şu gerekçeyle kuşku izhar etmişlerdir: "Şayet fasl elifi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından bilinçli olarak eklenmiş olsaydı eklenen bu harfler iki binden bile

- 1 Mushaf'ın noktalanması ve harekelenmesinin fikri temelleriyle ilgili rivayetler genel olarak Ziyâd b. Ebî'l'in (ö. 53/673) h. 45-53 yıllarındaki Irak valiliği sırasında bu işi üstlenen Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) nispet edilir. Ayrıca bk. İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'îdâhi'l vakf ve-l ibtidâ*, thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramadan (Dimaşk: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 1390/1971), 1: 39-43; Abdülvâhid b. Ali, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru Nahda, ts.), 6, 8-9; Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, thk. İzzet Hasen (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1996), 3-4, 6-7, 10-11; Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1419/1998), 18-20.
- 2 *Tehzîbü't-tehzîb*'teki biyografisinde de aynı şekildedir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Haydarabad: Matbatu Meclis-i Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 11: 374. Aynı eserde (11: 377) onunla ilgili yine şöyle bir rivâyet vardır: "Mushaflar konusunda Ubeydullah b. Ziyâd ve Haccâc b. Yûsuf'tan rivayette bulundu." el-Fesevî'nin (ö. 277/890) *Kitâbü'l-mâ'rife ve't-târîh* (3: 71) adlı eserinde dediği gibi h. 35-40 yılları arasında Basra valisi iken İbn Abbâs'ın kâtibi idi. İbn Abbâs'ın valiliği hakkında bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 14114/1993), 152.
- 3 Hakkında bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11: 374.
- 4 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 117.

daha fazla olurdu.”⁵ Onlar bir taraftan bunu söylerken diğer taraftan bu rivayeteki bazı ifadelerle Irak’ta Mushaf’ın yazımıyla ilgili yapılan büyük değişiklik arasında ilişki kurmuşlardır.⁶

Kanaatimce Bergstäfer ve Pretzl bu hususta gerçeklerden uzaklaşmışlardır. Zira Yezîd el-Fârisî rivayetinde, anlaşılmanın aksine Mushaf metnine iki bin elif eklenmesinden söz edilmemektedir. O, belirli bir kelimenin iki ayrı yerdeki yazımında birer elif ilave edildiğinden bahsetmektedir. Buna göre, ilgili ibarenin “elfey harfin” (iki bin harf) şeklinde okunması uygun değildir. Doğrusu bu ibarenin “elifey harfin” (kelimenin iki elifi) şeklinde okunmasıdır. Bu bağlamda “harf” lafzı “kelime” anlamına gelmektedir. Ebû Amr ed-Dânî’nin (ö. 444/1053), sahih olmadığını söylemekle beraber naklettiği iki rivayet bizim bu değerlendirmemizi haklı kılmaktadır. Bu iki rivayetin konusu, Mü’minûn sûresinin 85, 87 ve 89. ayetlerinde geçen { سَيَقُولُونَ اللَّهُ } ifadesindeki lafzatullahların imlâsıyla ilgilidir. Çünkü İmam Mushaf’ın yanısıra Basra mushafları dışında Hz. Osman tarafından istinsâh ettirilen tüm mushaflarda bu ayetlerdeki lafza-i celâl elif olmadan yazıldığı halde, Basra mushaflarında 87 ve 89. ayetlerdeki bu lafızlar elifle yazılmışlardır.⁷

Bu rivayetlerden ilkinin Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) Hasan-ı Basrî’den (ö. 110/728) rivayet etmiştir.⁸ Ayrıca burada karşılaştırma ve bu bilginin sağlamlasını yapma bakımından Hasan-ı Basrî’nin İsa b. Ömer es-Sekafî rivayetiyle son iki yerde elifsiz olarak { سَيَقُولُونَ اللَّهُ } şeklinde okuduğunu⁹ belirtmemiz uygun olacaktır. Hasan-ı Basrî’den bir başka rivayete göre o, iki yerde de elifle { سَيَقُولُونَ اللَّهُ } şeklinde okumuştur.¹⁰ Muhtemelen Hasan-ı Basrî, her iki yerde elifle okumaktan rücu ederek elifsiz okumaya başlamıştır. Bu husus, Hasan-ı Basrî’nin projeyi birlikte yürüttüğü kimselerle müzakere ettiği konular arasındadır. Çünkü bu iki kelime söz konusu proje için özel olarak getirilip esas

5 G. Bergstäfer, O. Pretzl, *Die Geschichte des Korantextes* (Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, 1938), 3: 256. Bu görüş elifü’l-fasl’ın Kur’an metninin tümüne eklendiği genellemesine dayanmaktadır. Bu durumda ilave edilen eliflerin toplamı 1198’e ulaşır. Bunlardan قالوا lafzı Kur’an’da toplam 332, كانوا lafzı ise 267 defa geçmektedir.

6 Bergstäfer, *Die Geschichte des Korantextes*, 3: 256.

7 Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muknî’ fi resm-i mesâhifi’l-emsâr* (Kahire: Mektebetü Külliyyâti’l-Ezheriyye, ts.), 108-109; Ayrıca İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kirââti’l-aşr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 2: 329.

8 Dâni, *el-Muknî’*, 109. Bu eserin yanı sıra, Ebû Ubeyd’in *Kitâbü’l-kirâât* adlı eserinden naklen Sehâvî’nin *Kitâbü’l-vesîle*, thk. Muhammed el-idrîs et-Tâhirî (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1424/2003), 192 ve İbnü’l-Cezerî’nin *Gâyetü’l-nihâye fi tabakâti’l-kurrâ*, thk. G. Bergsträfer (Kahire: Matbaatü’s-Saâde, 1352/1933), 2: 336’de geçtiği üzere iki fiile elif ilave edilmesinin Nasr b. Asım’a atfedilmesi İbn Ebî Davud’un rivayeti kadar güçlü değildir. Çünkü Yezîd el-Fârisî rivayetiyle Hasan-ı Basrî’nin mezkur sözü ve Ya’kûb’un rivayeti birbirini desteklemektedir.

9 Ebû Ali el-Ehvâzî, *Müfradetü’l-Haseni’l-Basrî*, thk. Omar Hamdân (Ammân: el-Mektebü’l-İslâmî, 1427/2006), 401.

10 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1413/1992), 4: 418.

kabul edilen İmam Mushaf'ta elifsiz yazılmıştır.¹¹ Ayrıca Abd b. Humeyd'in rivayet ettiğine göre Yahya b. Atîk, bu kelimeyi Hasan-ı Basrî'nin mushafında üç yerde de elifsiz olarak ﷻ şeklinde gördüğünü söylemiştir.¹²

Dânî'nin naklettiği ikinci rivayet ise, on kıraat imamından biri olan Ya'kûb el-Hadramî'nin (ö. 205/821) şu rivayetidir: "Ya'kûb el-Hadramî dedi ki: Ubeydullah b. Ziyâd o iki yerde elif ilave edilmesini emretti."¹³ Bu rivayet de Yezîd el-Fârisî'nin bu hususta Ubeydullah Ziyâd'ın talimatını yerine getirdiğini açıkça göstermektedir. Bu durum Yezîd el-Fârisî rivayeti ve Hasan-ı Basrî'den nakledilen ikinci rivayetin sıhhatine güç katmaktadır. Zira aralarında tam bir uyum vardır.¹⁴ Bu hadisenin sadece Kur'an'daki kelimelerin değil, harflerin sayısında da hassasiyet gösterilmesindeki etkisi büyüktür. Konunun İkinci Mushaf Projesi'nde öncelikle ele alınması bu durumu daha açık bir şekilde göstermektedir. Ancak İkinci Mushaf Projesi sadece bu olaydan kaynaklanmamıştır. Çünkü mesele bu olsaydı, Ubeydullah b. Ziyâd'ın iki yerde eklediği iki elif Mushaf'tan kaldırılır ve sorun çözülmüş olurdu. Oysa bu proje fikrini ortaya çıkaran gerçek neden, o dönemde tashîf olgusunun yaygınlaşmasıydı.

Eğer kaynaklarda Haccâc'ın Abdullah b. Mes'ûd'un¹⁵ kıraatını eleştirdiğine dair bilgiler doğru ise onun bu tutumuyla iki hedef güttüğü söylenebilir: Birincisi, İbn Mes'ûd ve talebelerince tedavülde tutulan mushaflardaki İmam Mushaf'a aykırı okuyuş vecihlerini tamamen bertaraf etmek. İkincisi de aynı gerekçeyle bu mushafın çeşitli mahfillerde okunmasına engel olmak. Hz. Osman mushafların yakılmasını emredince İbn Mes'ûd, kendi mushafını teslim etmeyerek saklamış, öğrencilerine de mushaflarını saklamalarını söylemişti.¹⁶

11 Dâni'nin *el-Mukni*'si sayfa 109'da Ebû Ubeyd der ki: "Ben de İmam Mushafta aynı şekilde gördüm". Hârûn el-A'ver, Âsım el-Cahderî'den rivayetle İmam Mushafta ﷻ şeklinde elifsiz yazılı olduğunu söylemiştir.

12 Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 5: 27.

13 Dâni, *el-Mukni*, 109. "فيهما" (o iki yerde) lafzıyla Mü'minûn sûresi'nin 87. ve 89. ayetleri kastedilmektedir.

14 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 117.

15 Bk. İbn Ebî'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-eşraf*, thk. Velid Kassâb (Doha: Dâru's-Sekâfe, 1413/1993), 85; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Kitâbü cümel min ensâbi'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 13: 386. Aynı şekilde İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi-t-târih* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1387/1967), 4: 586'da Haccâc'ın şöyle dediğini nakleder: "İbn Ümm Abd'in (İbn Mes'ûd'u kast ediyor) kıraatıyla okuyan kimseyi görmeyeceğim; yoksa boynunu vururum ve domuzun kaburga kemiği ile bile olsa onu Mushaf'tan kazırım.". Ayrıca bk. Şemsüddîn ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1427/1987), 10: 319-320.

16 Bu hususta bk. Ebû Ubeyd, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 155; İbn Ebî Davûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 15-16 ve 17 [9 rivâyet]. Zehbî de şöyle demiştir: "Allah'a hamdolsun, İbn Mes'ûd Osman'ın emrine rıza gösterdi ve ona uydu". Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvî v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1988), 1: 448.

Haccâc, İbn Mes'ûd kıraatinin yasaklanması talimatını verdikten sonra yeni bir mushaf projesi yapma teşebbüsünde bulundu. O, bu teşebbüsüyle Hz. Osman'ın daha önce Birinci Mushaf Projesi'yle Kur'an metninde birliğin sağlanması için ortaya koyduğu anlayışı oturtmayı arzu ediyor ve yazımda bazı şekilsel değişikliklere giderek yeni Kur'an nüshaları ortaya çıkarmayı hedefliyordu. Buna karşın müsteşrik Albert Dietrich'e göre, Haccâc'ın böyle bir teşebbüsten maksadı bir taraftan âlimler arasındaki kıraat farklılıklarının sınırlandırılması, diğer taraftan da -kendi ifadesiyle- metnin Emevîlere muhalif ifadelerden arındırılmasıydı.¹⁷

Oysa Haccâc'ın temel amacı kıraat farklılıklarını ortadan kaldırmak olmayıp yazıda bazı yenilikler yaparak Kur'an metnini tashîf ve tahrife maruz kalmaktan korumaktı. Buna, kıraat farklılıklarının yazıdan değil şifahi rivayetlerden kaynaklandığı hususunu da eklemeliyiz. Haccâc'ın bu girişimiyle gözettiği amaç Dietrich'in iddia ettiği gibi olsaydı, Mushaf Projesi'nde Haccâc'ı Mushaf'ta on bir yerde değişiklik yapmakla suçlayan Kûfe'deki rakiplerinin "metnin Emevîler'e muhalif ifadelerden arındırılması" meselesinden bahsetmeden geçmeleri mümkün olmazdı. Aslında Dietrich'in kendi bakış açısına göre Haccâc'ın Kur'an metnini Şîa ile ilgili ifadelerden arındırma amacıyla olduğunu düşünmesi daha makul olacaktı. Oysa Haccâc'ın Mushaf'ta değişiklik yapmakla suçlandığı on bir yerin bu türden bir durumla ilgisi yoktur. Dolayısıyla bu iddianın hiçbir geçerliliği bulunmamaktadır. Bu noktada ayrıca şu hususa da işaret edebiliriz: Projenin önde gelen komisyon üyelerinden Yahya b. Ya'mer el-Advânî, Hz. Ali taraftarı olup Ehl-i Beyt'in daha üstün olduğu kanaatini taşıyordu.¹⁸ Durum bu müsteşriğin dediği gibi olsaydı o, bu projenin üyelerinden biri olamazdı.

Projeye İlk Teşebbüs Eden Kimdir?

Projeye ilk teşebbüs eden kişinin Haccâc b. Yûsuf kabul edilmesi gerektiği konusunda en ufak bir tereddüt yoktur. Bizi bu sonuca iki rivayet götürmektedir: Birincisi, Hamza b. Hasen el-İsfahânî'nin (ö. 360/971) şu rivayetidir: "*Tashîf hareketi Irak'ta kök salıp iyice yaygınlaşınca Haccâc, kâtiplerine başvurarak onlardan birbirine benzer bu harflere işaretler koymalarını istedi.*"¹⁹ Benzer nitelikteki ikinci rivayeti ise Hasen b. Abdullah el-Askerî (ö. 382/992) nakletmektedir:

17 Albert Dietrich, "al-Ĥadždjâdj b. Yusûf al-Thaqafî". *EI* (Leiden: Brill, 1971), 3: 41.

18 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 6: 2837. Yine İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Sâdır, 1414/1994), 6: 173'te şu bilgi vardır: "*O, fazilet sahibi olan diğer kimseleri küçük görmeyen, ancak Ehl-i Beytin daha üstün olduğu inancını taşıyan ilk şüilerdendi*".

19 Hamza b. Hasen el-İsfahânî, *et-Tenbîh alâ hudûsi-t tashîf*, thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn (Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1387/1967), 73.

“Daha sonra tashîf arttı ve Irak’ta yaygınlık kazandı. Bunun üzerine Haccâc, kâtiplerine başvurarak onlardan, birbirine benzer bu harflere işaretler koymalarını istedi.”²⁰ Buna mukabil, İbn Atıyye (ö. 541/1147) bu girişimin Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından başlatıldığını, onun atadığı vali Haccâc’ın da bu görevi üstlendiğini dile getirmektedir.²¹

Gerçek şu ki İbn Atıyye’nin kaydettiği bu rivayetle İsfahânî ve Askerî’nin kaydettiği rivayet arasında bir çelişki yoktur. Zira bu sonuncu rivayetle, Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından temsil edilen merkezi otoritenin onayı olmaksızın Haccâc’ın bu projeyi yürürlüğe koymuş olamayacağı ifade edilmektedir. Bu durumda Halife Abdülmelik bu projenin fikir babalığını yapmış, bu hususta ona her türlü desteği vermiş, Haccâc da projeyi uygulama görevini üzerine almış olmaktadır.

Proje Nerede ve Ne Zaman Hayata Geçirildi?

Başlıktaki sorunun ilk kısmının cevabını İbn Atıyye’nin “Haccâc Vâsıt’ta bu işe soyundu ve bu işi sıkı tuttu”²² şeklindeki ifadelerinde görmekteyiz. Bu ifadenin bir benzeri İbn Kesîr’in (ö. 774/1373) kaydettiği şu rivayette de mevcuttur: “Haccâc Vâsıt’ta iken bu işe koyuldu”.²³ Projenin gerçekleştirildiği mekânın bilinmesi başlıktaki sorunun ikinci kısmına net cevap vermemize imkân sağlamaktadır. Çünkü Vâsıt şehrinin kuruluşunun h. 83 yılında başlayıp h. 86 yılında tamamlandığı, Haccâc’ın da orayı h. 84 yılında merkez edindiği bilinmektedir. Projenin gerçekleştiği zamanı daha net belirleyebilmek için bunun Abdülmelik b. Mervân’ın h. 65-86 yılları arasındaki halifeliği sırasında başlayıp sona erdiğinin dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda “Hicrî 65 yılından Abdülmelik b. Mervân’ın öldüğü h. 85 yılına kadar Mısır valisi olan Abdülaziz b. Mervân’ın Haccâc’ın gönderdiği bu projenin ürünü olan mushaflardan bir nüshayı almayı reddettiği” rivayeti de zikredilmelidir. Buradan hareketle Mushaf Projesi’nin kesin olarak h. 84-85 yılları arasında gerçekleştiği sonucuna ulaşılabılır.

Projede Rol Alanlar

Haccâc’ın Basra’daki hafız, kurrâ ve kâtipleri bir araya getirip içlerinden projede görev alacak komisyon üyelerini seçmek üzere Vâsıt şehrine davet ettiğinden söz eden rivayetlerden bir kısmı davet edilen kişilerin adları ve kaç kişi oldukları hususlarına değinmez. Mesela, İbn Ebî Davûd’un Himmânî’den

20 Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *Şerhu mâ yaka’u fihî t-tashîf ve t-tahrîf*, thk. Abdülaziz Ahmed (Kahire: Şeriketü Mektebe, 1383/1963), 13.

21 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1413/1993), 1: 50.

22 İbn Atıyye, *el-Muharrar*, 1: 50.

23 Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr ed-Dimaşkî, *Fedâilü’l-Kur’ân* (Beirut: Dâru’l-Endülüs, 1979), 43.

rivayetinde bu şekildedir.²⁴ Diğer bir kısım rivayetlerde ise Haccâc'ın seçtiği kişilerin isimlerine ve sayısına yer verilir. Mesela, Bâkılânî'nin bu husustaki rivayeti böyledir: “Haccâc, Hafız ve kâtipleri çağırarak onları bir araya getirdi. Daha sonra içlerinden Ebü'l-Âliye, Nasr b. Âsım, Cahderî, İbn Asma' ve Mâlik b. Dînâr'dan oluşan beş kişiyi huzuruna kabul etti”.²⁵ Zerkeşi de (ö. 794/1392) İbn Mihrân'dan (ö. 381/992) şu bilgiyi nakletmektedir: “Haccâc b. Yûsuf Basra'daki kurrâ ve kâtipleri çağırıp onları bir araya topladı, sonra içlerinden Hasan-ı Basrî, Ebü'l-Âliye, Nasr b. Âsım, Âsım el-Cahderî ve Mâlik b. Dînâr'dan oluşan beş kişiyi huzuruna kabul etti.”²⁶

Zikredilen kişilerin sayıları bakımından aralarında mutabakat olsa da iki rivayet arasındaki değişiklik hemen farkedilmektedir. İbn Mihrân'ın rivayetinde Hasan-ı Basrî yer alırken, Bâkılânî'nin rivayetinde Hasan-ı Basrî'nin yerine İbn Asma' kaydedilmiştir. Ancak, gerçekte iki rivayet arasında tam bir uyum vardır. Çünkü ilave olarak gelen İbn Asma' adının ortaya çıkışını incelediğimizde Bâkılânî'nin iki rivayeti birleştirdiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki rivayetlerden ilkinde seçilen beş kişilik komisyon üyeleri sayılırken, ikincisinde Mushaf Projesi'ni tamamladıktan sonra mushafı tekrar gözden geçirme gibi önemli bir görevi üstlenmiş olan İbn Asma'ın da aralarında bulunduğu kişilerden söz edilmektedir. Bâkılânî, Hasan-ı Basrî'yi yukarıda geçen rivayetin devamında iki kez zikretmiştir. Bunlardan birincisi, Haccâc'ın beş kişiye şöyle dediğinin anlatıldığı rivayettir: “Mushafı yazın, onları arzedin, ihtilafa düştüğünüzde ise (Hasan-ı Basrî'yi kastederek) bu hocaya başvurun”. İkincisi ise râvinin şöyle anlattığı olaydır: “Mâlik'e dedim ki: Kime arz ediliyor? Dedi ki: Âsım el-Cahderî'ye. Dedim ki: Hasan aralarında mı? Dedi ki: Onların hocasıydı”.²⁷ Ayrıca İbn Atıyye de bu konuya girmiştir. Fakat o, sadece Hasan-ı Basrî ve Yahya b. Ya'mer'i kaydetmiştir: “O, Irak valisi iken Hasan ve Yahya b. Ya'mer'e bunu emretti”.²⁸ Benzeri bir ifade İbn Kesîr'e aittir.²⁹ Buradan Hasan-ı Basrî ve Yahya b. Ya'mer'in projeye ait komisyon üyeleri arasında öne çıkan isimler oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumda sayı altıya ulaşmaktadır. Bu kişiler Hasan-ı Basrî, Yahya b. Ya'mer el-Advânî, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Nasr b. Âsım el-Leysî, Âsım el-Cahderî ve Mâlik b. Dînâr'dır.

24 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 119. Ayrıca İbn Ebî Dâvûd'tan nakille Ebü'l-Hasen Ale-müddîn es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1408/1987), 1: 126. Benzer bir rivayet olarak Ebü Amr ed-Dânî'nin *el-Beyân fi addi âyi'l-Kur'an*, thk. Gânim Kaddûrî (Kuveyt: Menşûrâtü Merkezi'l-Mahtûtât, 1414/1994), 74'te şu kayıt vardır: “Kurrâ, hâfız ve kâtipleri topladı.”

25 Bâkılânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'an*, thk. Muhammed Zağlûl Selâm (İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1391/1971), 396.

26 Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü't-Türâs, ts.), 1: 249.

27 Bâkılânî, *Nüketü'l-intisâr*, 396.

28 İbn Atıyye, *el-Muharrar*, 1: 67.

29 İbn Kesîr, *Fedâil*, 43.

Haccâc, ilim ve ameldeki üstün konumundan dolayı Hasan-ı Basrî'yi projenin başına geçirmiş ve anlaşmazlık çıkan konuları çözüp karara bağlama işini ona havale etmiştir. Ebü'l- Âliye er-Riyâhî ise tâbiûnun büyüklerinden ve Basra'daki kurrâ ve hafızların meşhurlarındandır.³⁰ Ona göre, Yahya b. Ya'mer de kârîlerden, Arapça'da köklü bir birikimi ve mushafların noktalanması işlemi hakkında bilgisi olan bir kimseydi. Bütün bu bilgileri hocası Ebü'l-Esved ed-Düelî'den öğrendi.³¹ Aynı şekilde kârî, nahivci ve noktalama işleminde uzman olan Nasr b. Âsım, Düelî'nin yanında yetişmiş, Kur'an'ı ona arzetmiş, ondan noktalama yöntemini öğrenmiştir. Yahya b. Ya'mer'den de nahiv ve lehçe konusunda ilim almıştır.³² Komisyonunda yer alan altı kişiye yedinci kişi olarak Basralı tabîî Râşid³³ el-Himmânî de eklenebilir. İbn Ebî Dâvûd'un bizzat kendisine dayandırdığı rivayete göre o, Haccâc'ın Mushaf Projesi için Basra'ya davet ettiği kimseler arasında olduğunu söylemiştir.³⁴ Bazen ondan "Râşid el-kârî" diye bahsedilmesi kârîlerden olduğunu kanıtlar.

Yukarıda kaydettiklerimizden Haccâc'ın komisyon üyelerinin ilmi yeterliliklerine önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle o, üyeleri sadece Arap olanlardan seçme yoluna gitmedi, hatta mevâlîden olan beş kişinin Arap asıllı Yahya b. Ya'mer ve Râşid el-Himmânî'ye sayısal üstünlükleri vardı. Çünkü onun bu hususta gözettiği ilke güvenilir ve liyakatli kimseleri arayıp bulmaktan ibaretti. Ayrıca Haccâc, projenin yararına olarak, komisyon üyelerinin siyasi mensubiyetleri ve fikri eğilimlerini göz ardı etti. Mesela, eğer doğruysa, Nasr b. Âsım'ın Hâricîler'den olması³⁵ Haccâc'ın onu komisyon üyeliğine seçmesine bir engel teşkil etmemiştir. Çünkü o kârî, nahivci ve noktalama işinde

30 Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: TDV Yayınları, 1416/1995), 1: 155-156.

31 Abdülvâhid, *Merâtib*, sayfa 11'de şöyle kaydetmiştir: "Fesâhat sahibiydi ve garip kelimeleri bilirdi".

32 Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhet*, 23; Hamevî, *Mu'cem*, 6: 336; Zehebî, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10: 427.

33 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, sayfa 119'da anlatıldığı üzere, Mutahhir b. Hâlid'in rivayetine göre ismi Sâlim olarak, Yahya b. Selâm'ın rivayetine göre ise Selâm olarak geçmektedir. Aynı bilgi *Cemâlü'l-kurrâ*, 1: 126'da da vardır. *el-Burhân*, 1: 249'da "Selâm Ebû Muhammed el-Himmânî", 1: 8250'de "Selâm" olarak geçer. Bu, *el-Beyân*'daki "Mutahhir b. Hâlid er-Ribî'nin Selâm Ebû Muhammed el-Himmânî'den rivayet edildiğine göre" şeklindeki ifadeleriyle karşılaştırılabilir. Yani bu bilgilerle *Kitâbü'l-mesâhif* ve *el-Burhân*'da nakledilen bilgiler arasında fark vardır. Önemli olan onun adının Râşid olduğudur.

34 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 119. Aynı şekilde *el-Beyân*, 74 ve *Cemâlü'l-kurrâ*, 1: 126'da "Onların arasındaydım." ifadesi yer alır.

35 Bu Ebû Dâvûd'un görüşüdür. Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâ* s 1: 170'te şöyle denilir: "Ebû Dâvûd onun Hâricî olduğunu söylüyor. En doğrusunu Allah bilir." Benzer ifadeler *Tehzîbü't-Tehzîb*'te de vardır. Ayrıca *Nüzhetü'l-elibbâ* sayfa 23'te olduğu gibi onun Hâricî fikirleri terkettiği ifadesine yer verenler de vardır.

uzman kişiler arasında meşhur birisiydi. Aynı durum Mâlik b. Dînâr hakkında da geçerlidir. Zira o, İbnü'l-Eş'as'la³⁶ (ö. 83/702) birlikte isyana katılan kurrâ arasında bulunuyordu.

Projede Hangi Mushaf Esas Alınmıştır?

Bu bağlamda yeni mushafların yazımında esas alınmak üzere Hz. Osman'ın Mushafı olan *İmam Mushaf*'ın özel olarak getirildiği ifade edilmiştir.³⁷ Haccâc, böyle yapmakla Hz. Osman'ın diğer şehirlere gönderdiği mushafı değil de mesela Mısır mushafını esas aldığı takdirde uğrayacağı muhtemel eleştirilerden kurtulmayı hedeflemişti.

Projenin Hedefleri

Projenin eylem planında yer alan dört ana hedefin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır:

Birinci Hedef: Birbirine Benzeyen Harflerin Noktalarla Ayırt Edilmesi

Hamza b. Hasen el-İsfahânî (ö. 360/971'den önce), Irak'ta çeşitli çevrelerde tashîf olgusunun yaygınlaşmasından söz ederken bu hususa şöyle değinmiştir: *"Harflerin noktalanması işleminin başlatılmasının sebebine gelince, insanlar Osman'ın, Allah ona rahmet etsin, yazdırıp şehirlere gönderdiği mushafı Osman'ın zamanından Abdülmelik zamanına kadar kırk küsur yıl boyunca okumaya devam etmişler, ardından halkın konuştuğu dilde tashîf artmıştır. Bu durumda, bitişik ve ayrı yazılmaları itibarıyla benzer özellikler taşıyan ث - ت - ب harfleri ile ي - ت harfleri bitişik yazıldığında tashîf olgusu yazıda iyice yerleşti. Tashîf olgusu Irak'ta yaygınlaşınca, Haccâc kâtiplerine başvurarak birbirine benzeyen bu harflere işaretler koymalarını istedi. Onlar da bu harflere tek ya da bitişik yazıldığında noktalar koydular. Bu noktaların bazısını üst üste, bazısını da haflerin altına koyarak yerlerinde değişiklik yaptılar"*.³⁸

İkinci Hedef: Kur'ân'ın Kelime, Harf ve Ayetlerinin Sayılması

Kelimelerinin Sayılması

Bu konuda iki rivâyet vardır: İlk rivâyet, Zerkeşî'nin İbn Mihrân'dan (ö. 381/992) naklettiği 77439 kelime olduğu şeklindeki rivayettir.³⁹ Hâmid b. Ah-

36 Halîfe, *Târîh*, 221.

37 Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr*, 396.

38 İsfahânî, *et-Tenbîh*, 73-74. Aynı şekilde Askerî'nin *Şerhu mâ yaka'u*'su 13; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2: 32 (Askerî'den naklen); Taşkoprüzâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde*, thk. Kâmil Kâmil Bekrî, Abdülvehhâb Ebu'n-nûr (Kahire: Matbaatü'l-İstiklâlî'l-Kübrâ, 1388/1968), 89 (İbn Hallikân'dan naklen).

39 Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 249.

med'in kaydettiği ikinci rivayete göre ise 77434 kelimedir.⁴⁰ İki sayının neredeyse birbiriyle mutabık olduğu açıktır. Çünkü arada sadece beş kelimelik bir fark vardır. Bu da muhtemelen birbirine bitişik ve ayrı yazılan kelimelerle ilgili yaklaşım farkından kaynaklanmaktadır. سبع kelimesinin سبع kelimesinin değiştirilmiş şekli olduğu kabul edilecek olursa fark üç kelimeye kadar inebilir.

Harflerinin Sayısı

Bu hususta dört rivayet vardır: Birincisi, Himmânî rivayetiyle İbn Ebî Dâvûd'un eserinde geçtiği üzere 340740+ harftir.⁴¹ İkincisi, Ebû Amr ed-Dânî'nin zikrettiği 360023 harf olduğunu ifade eden rivayettir.⁴² Üçüncüsü, Zerkeşî'nin İbn Mihrân'dan naklettiği 323015 harf olduğu şeklindeki rivayettir.⁴³ Dördüncüsü, Hâmid b. Ahmed'in kaydettiği üzere 325072 harf olduğunu ifade eden rivayettir.⁴⁴

Bu dört rivayete üç rivayet daha ilave edilebilir: Bunlar'dan ikisi yine Himmânî'den nakledilmiştir. Birincisi, İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği 340700+ adet olduğu rivayettir. Yine Himmânî'den 40700 adet olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁵ Bu, 340740+ sayısına yakındır. 321188 adet olduğu yönündeki ikinci rivayeti ise yine İbnü'l-Cevzî nakletmiştir.⁴⁶ Üçüncü rivayet olarak, 363300 harf olduğu rivayeti ise projede yer alan üyelerden Âsım el-Cahderî'den nakledilmiştir. Bu ise, 360023 sayısına nisbî olarak yakındır.

Yukarıda aktardıklarımızdan, ilk dört rivayetlerdeki bilgiler doğrudan projeye ilgili malumattan elde edilmesine rağmen rivayetler arasında uyum olduğu söylenemez. Ayrıca diğer üç rivayet de projeye katılan iki kişiden gelmektedir. Bu durum, tabiatıyla şu iki soruyu gündeme getirmektedir: Bu rivayetlerden hangisi verdiği bilgiler açısından daha isabetlidir? Veriler arasında bu kadar büyük fark bulunması nasıl açıklanabilir?

Veriler ışığında şunu söyleyebiliriz: 363300, 360023, 240740+, 340700 biçiminde kaydedilen büyük sayılar, okunuşuna göre hesap edilmesi yönüyle Mushaf'ın tamamının yazımını içermektedir. Diğer taraftan, 321188, 323015, 325072 biçimindeki küçük sayıların ise Mushaf'ın sadece yazıda görünen şek-

40 Hâmid b. Ahmed, *Kitâbü'l-mebânî* (*Mukaddimetân fi ulûmi'l-Kur'ân* içinde), nşr. A. Jeffery (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1392/1972), 250.

41 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 119.

42 Dâni, *el-Beyân*, 84.

43 Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 249.

44 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 250.

45 İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi acâibi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, 1408/1988), 78.

46 İbnü'l-Cevzî, *Fünûn*, 78.

linin dikkate alınarak hesap edilmesiyle elde edilmiş olması daha muhtemeldir. Ancak Ebû Amr ed-Dânî bu görüşü kabul etmemiştir. O, öncekilerin Mushaf'ı okunuşuna göre değil yazılışına göre saydıkları kanaatini serdetmiştir.⁴⁷

Ayetlerinin Sayısı

Ne İbn Ebî Dâvûd ne de Sehâvî, proje kapsamında Kur'an ayetlerinin sayılması konusunda bir bilgi vermişlerdir. Fakat Dânî, Himmânî'ye dayandırdığı rivayetle bu hususta bize yardımcı olmaktadır. Bu rivayette "O, Haccâc'a Kur'an ayetlerinin sayısını arzedenden biridir ve Kur'an'ın Fâtîha sûresiyle beraber 6204 ayet olduğunu belirlemiştir."⁴⁸ Ancak el-Mebânî müellifi bu hususta iki rivayet kaydetmiştir: "Haccâc b. Yûsuf'un kurrâ ve kâtipleri topladığı kaydedildi. Onlar Kur'an'daki tüm harf, kelime ve ayetleri saydılar ve 6220 ayet olduğunu gördüler. Denilmiştir ki 'Hayır, 6204 ayet olarak tespit etti.'"⁴⁹

Sonuçta bu hususta 6204 ile 6220 sayısı ortaya çıkmıştır. 6204 olarak sayılmasını diğerine göre daha titiz bir yaklaşım olarak kabul etmemizde herhangi bir sorun yoktur. Çünkü bu sayı, Basralılar'ın projede yer alan Âsım el-Cahderî'den rivayet edilmiş olan sayımlarında temel alınmıştır.

Üçüncü Hedef: Ayetlerin Beşli (tahmîs) ve Onlu (ta'şîr) Şeklinde Bölümlere Ayrılması

İbn Ebî Dâvûd, Yahya b. Ebî Kesîr'e (ö. 129/746-47) isnâd ettiği rivayette şöyle kaydetmiştir: "Ayetlerin başındaki bu üç noktadan başka mushafalarda hiçbir şeyi kabul etmiyorlardı."⁵⁰ Ebû Amr ed-Dânî'nin ona nispet ettiği şu söz de bu ifadeye benzemektedir: "Mushafların başına konulan şu üç noktadan başka mushafalarda yapılan yenilikler hakkında hiçbir şey bilmiyorlar."⁵¹ Yahya burada mushafarla ilgili çeşitli çevrelerde uygulanan ve herkesçe kabul edilen yenilikten söz etmiştir. Bu da ayetlerin birbirinden üçgen şeklindeki üç noktayla ayrılmasıdır. Bu yenilik İkinci Mushaf Projesi'yle alakalıdır. Aynı durum, yanlarına "ح" harfi konularak ayetlerin beşer beşer, "ع" harfi konularak onar onar bölümlere ayrılması şeklindeki düzenlemeler için de geçerlidir. Katâde b. Diâme el-Basrî (ö. 117-118/735-736) bu durumu şöyle tasvir etmiştir: "Başladılar, önce noktaladılar, ardından beşli ve daha sonra onlu bölümlere ayırdılar."⁵² Noktalama,⁵³ tahmîs ve ta'şîr gibi tüm bu işlemler ortak bir özneye nispet edilmiştir. O da

47 Dânî, *el-Beyân*, 75.

48 Dânî, *el-Beyân*, 81.

49 Hâmid, *Kitabü'l-mebânî*, 250

50 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 143.

51 Dânî, *el-Beyân*, 131.

52 Dânî, *el-Beyân*, 130. Ayrıca bk. Dânî, *el-Muhkem fi nakli'l-mesâhif*, thk. İzzet Hasen (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 2, 15.

53 Bu lafız *Kitâbü'l-mesâhif* sayfa 140'ta olduğu gibi bazı rivayetlerde de böyle geçmiştir.

ce mi vâvidir ki İkinci Mushaf Projesi'nde rol alan çalışma gurubunu ifade eder. Buna göre, Ebû Amr ed-Dânî'nin Nasr b. Âsım hakkında naklettiği "*Nasr, mushafları ilk noktalayan, ayetlerini beşli ve onlu olarak ayıran ilk kişidir*"⁵⁴ gibi ifadeleri onun bu işleri Mushaf projesinde yer alan bir katılımcı sıfatıyla yaptığı şeklinde anlaşılmalıdır. Aynı şekilde "*Mushafları noktaladı*" cümlesini de ayetleri birbirinden ayırdığı manasında anlamak gerekir. Bu da bu fiilin "*faule*" vezninde, "*nakkata*" şeklinde harekelenmesini gerekli kılmaktadır. Sözüün bağlamı itibariyle tercihe şayan olan yaklaşım budur. Yahut "*Mushafları noktaladı*" ifadesini "*Birbirine benzer harflere nokta koydu*" manasında değerlendirmek gerekir. Bu durumda söz konusu fiil "*faale*" vezninde "*nakata*" şeklinde harekeleneyecektir. Bu, harflere noktalarının konulması anlamındadır, yoksa irab hareketlerinin konulması anlamında değildir. İki kaynaktaki "önceliklilik kavramı"na da dair bir açıklama vardır. Projeye katılanlar arasında sadece onun adının anılması, onun bu işlerle daha fazla meşguliyeti, kabiliyetli olması ve tanınıp şöhret kazanması dolayısıyladır.

Esasen mushaflarda beşer ve onar ayetli bölümlendirmelerin yapılması (tahmis ve taşîr) fikri, İslam'ın ilk dönemlerinde uygulanan Kur'an öğretim metoduna dayanmaktaydı. Kur'an dersi halkalarında bu yöntemi uygulayan sahâbilerin en meşhuru Ebû Musa el-Eş'arî'dir. Öğrencisi Ebû Recâ el-Utâridî (ö. 105/723-24 [?]) de böyle söylemektedir.⁵⁵ Daha sonra onların ardından gelen tâbiîler bu yöntemi uygulamışlardır. Onların en önde gelenlerinden birisi Ebû Abdîrrahman es-Sülemî'dir (ö. 73, 74, 75/692, 693, 694). İbn Sa'd, İsmail b. Ebî Hâlid rivayetiyle bu hususu anlatmaktadır.⁵⁶

Dördüncü Hedef: Kur'an'ın Çeşitli Bölümlere Ayrılması

Kur'an'ın 1/2, 1/7, 1/3 ve 1/4'lük bölümlere ayrıldığına dair İbn Ebî Dâvûd'un eserinde Himmânî'nin rivayet ettiği bir bilgi mevcuttur. Bu bölümlemelere aynı şekilde Sehâvî ile İbn Kesîr de yer vermişlerdir. Burada şu soru kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: Acaba bu rivayetler tam bir metin halinde midir? Ayrıca Mushaf 1/5, 1/6, 1/8, 1/9, 1/10 şeklinde bölümlere de ayrılmış mıdır? Bunlara niçin yer verilmemiştir? Aslına bakılırsa, İbn Ebî Dâvûd'un rivayetinin tam olmadığı anlaşılmaktadır. Râşid el-Himmânî rivayetinin tam metnini Hâmid b. Ahmed nakletmiştir. Bu nakilde 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/7, 1/9, 1/10 şeklindeki bölümlemelere de yer verilmiştir.⁵⁷ 1/8 şeklindeki bölümleme hakkında ise herhangi bir rivayet yoktur.

54 Dâni, *el-Muhkem*, 6.

55 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 119.

56 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 6: 172.

57 Mesela bk. Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 236-246.

Kur'an'ın Yarıya Bölünmesi

[Haccâc] dedi ki: "Kur'an'ın yarısının hangi harfte son bulunduğunu bana bildirin. Bunun üzerine saydılar ve Kur'an'ın yarısının Kehf sûresinin *وَلْيَتَلَطَّفْ* (Kehf 19/18) kelimesinin son harfi olan "ف" ile bittiği konusunda fikir birliği ettiler".⁵⁸ Sayım işini yapanların burada hesabı harf sayısını dikkate alarak yaptıkları açıktır. Bu da söz konusu hesaplama işleminin ne kadar titizlik ve hassasiyet içinde yapıldığını göstermektedir.

Kur'an'ın Üçte Birlik Bölümlere Ayrılması

"Dedi ki: Bana üçte birlik bölümlerini söyleyin. Dediler ki: İlk üçte birlik bölüm Tevbe sûresinin 100. ayetinin başına kadardır. İkinci üçte birlik bölüm tâ-sîn-mîm diye başlayan Şuarâ sûresinin 101. ayetinin başına kadardır. Üçüncü üçte birlik bölüm ise Kur'an'ın geriye kalan kısmıdır."⁵⁹

Bu rivayetten şu sonuçlara ulaşılır: 1) 100 ve 101 sayıları onlu bölümlere ayırma sisteminin (ta'şîr) kullanıldığına açıkça işaret eder. 2) 101 sayısı tek sayılı ayetlerin diğerlerinden ayrılmasının mümkün olduğunu ortaya koyar. Bu da üçgen biçiminde bir işaretlerle ayrılarak yapılmıştır. 3) 26. sûrenin adının "Tâ-sîn-mîm diye başlayan Şuarâ sûresi" diye belirtilmesi onu aynı harflerle başlayan Kasas sûresinden ayırmak içindir. 4) Basralılar'a göre bu iki sûrenin başındaki tâ-sîn-mîm harfleri ayet değildir. Hicazlılar ve Şamlılar da aynı kanaattedir. Kûfeliler'e göre ise bunlar birer ayettir.⁶⁰

Bu hususla ilgili iki rivayet vardır. Hâmid b. Ahmed bu iki rivayeti mezc ederek nakletmiştir. Bunlardan ikincisi şu nakille mutabakat halindedir: "... Bize Muhammed b. Yahya rivayet etti. O da 'Kur'an'ın üçte birlik bölümlere ayrılması hakkında Yezîd b. en-Nadr, Şihâb b. Şürnefe'den, o da Himmânî'den rivayet etti' dedi. Birinci üçte biri, Tevbe sûresi 68. ayetinin *وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ* kısmıdır. ... onların da Himmânî'den naklettiğine göre, Tevbe sûresinin 100. ayetidir. İkinci üçte bir, tâ-sîn-mîm ile başlayan Kasas sûresinin *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ* (Kasas 28/71) ayetinin ya da Şuarâ sûresinin başıdır. Son üçte birlik kısım da geriye kalan ayetlerdir"⁶¹

Görülmektedir ki belirli sayısal bilgiler içeren ikinci rivayetin aksine, ilk ve ikinci üçte birlik bölüm hakkında olduğu gibi birinci rivayette sayısal bilgiler bulunmamakta, bunun yerine Kur'an'dan ibareler yer almaktadır. Ayrıca ikinci rivayete göre, 26. sûre olan Şuarâ sûresinin tâ-sîn-mîm ile başladığını belirtmeliyiz.

58 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 119; Dâni, *el-Beyân*, 300; Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 246; Sehâvî, *Cemâlî'l-kurrâ*, 1: 126; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 1: 8.

59 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 120; Dâni, *el-Beyân*, 301.

60 Dâni, *el-Beyân*, 196, 201; İbnü'l-Cezerî, *Fünûn*, 127.

61 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 236.

Kur'an'ın Dörtte Birlik Bölümlere Ayrılması

“Dedi ki: Bize Kur'an'ın dörtte birlik bölümlerini sordu. Bir de baktık ki ilk dörtte birlik bölüm En'âm sûresinin sonu olan 165. ayettir. İkinci dörtte birlik bölüm, Kehf sûresinin 19. ayetindeki *وَأَبْتَلْنَا* lafzıdır. Üçüncü dörtte birlik bölüm Zümer sûresinin sonu olan 75. ayettir. Dördüncü dörtte birlik bölüm ise Kur'an'ın kalan kısmıdır”.⁶²

Burada İbn Ebî Dâvûd Kur'an'ın yarısını, yedide birlik, üçte birlik ve dörtte birlik bölümlerini anlatan Himmânî rivayetini *Kitâbü'l-mesâhif*'ine göre art arda anlattıktan sonra doğrudan şu ifadelere yer vermiştir: “... *Biz ona işareti koymayı*”⁶³ *dört ayda tamamladık ve Haccâc her gece onu okuyordu*”.⁶⁴

Bu bilgilerde açıklamaya ihtiyaç bulunan bazı meseleler vardır:

1) *علمناه* fiilini nasıl okuyacağız? İki vecih vardır: Birincisi, “*Onu bildik, öğrendik*” anlamındaki *عَلَّمْنَاهُ* şeklindedir. İkincisi ise, “*Ona işaret koyduk*” anlamındaki *عَلَّمْنَاهُ* şeklindedir. Bu ikincisi, bana daha makul geliyor.

2) Bu fiilin “*Onu yaptık, gerçekleştirdik*” anlamında *عَمَلْنَاهُ* olduğu şeklinde de bir başka rivayet vardır.⁶⁵

3) *عَلَّمْنَاهُ* veya *عَمَلْنَاهُ* fiilindeki, ardından *يَعْرُؤُهُ* fiilindeki “هـ” zamiri nereye râci-dir? İki zamir de aynı mı yoksa farklı mıdır? Bu konuda üç seçenek vardır:

Birinci seçeneğe göre, zamir bu rivayette anlatılan Kur'an harfleri ve dört ayrı bölümlenmeye dönmektedir. Bu durumda, rivayetteki ilgili kısım “*Bütün bunların hepsini dört ayda işaretledik ya da yaptık*” anlamına gelir. Böylece *يَعْرُؤُهُ* fiilindeki zamir Kur'an'a bağlamak mümkün olur. Yani ilgili ifade “*Haccâc, her gece Kur'an'ı okurdu*” anlamına gelir. Ancak onun böyle bir şey yaptığı bilinmediği gibi valilik işleriyle meşguliyetinin ona bu imkanı vermesi düşünülemez.

İkinci seçeneğe göre, zamir onun son kısmına döner. Yani “*Bu sürede dörtte birlik kısımları işaretledik ya da yaptık*” demektir. Buna göre, Himmânî'den gelen bazı rivayetlerde⁶⁶ olduğu gibi “*Haccâc her gece Kur'an'ın dörtte birini okuyordu*” anlamındadır. Kur'an'ın dörtte birlik bölümlere ayrılmasının onun tüm harflerinin sayılması ve yarı yarıya bölünmesinin zımnî bir sonucu olması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Zira o müddete kadar sayılmasına ihtiyaç yoktu.

Üçüncü seçeneğe göre ise, iki cümle temelde birbirinden ayrı olduğundan iki zamir de birbirinden farklıdır. İlk cümledeki *لَئ* fiilinin failinin el-

62 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 120; Dâni, *el-Beyân*, 301.

63 Matbu nüshada da böyledir.

64 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 120; Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ*, 1: 126 (ondan nakille).

65 Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ*, 1: 126.

66 Dâni, *el-Beyân*, 301.

Himmânî'ye nispet edilmesi bu yargıyı desteklemektedir. Diğer taraftan, Zerkeşî'nin de naklettiği gibi ikinci cümlede fail cemi vâvına nispet edilmektedir: “Selâm şöyle dedi: Bunu dört ayda gerçekleştirdik. Dediler ki: Haccâc, her gece Kur'an'ın dörtte birini okuyordu.”⁶⁷ Birinci rivayette ifade mücmel gelirken,⁶⁸ ikincisinde sadece son kısım olan dörtte birlik bölümlerle ilgilidir. Belki de makul olan aynı rivayetin bir genel bir de özel bağlamını ifade etmeleri dolayısıyla iki rivayetin birleştirilmesidir.

Kur'an'ın Beşte Birlik Bölümlere Ayrılması

“el-Himmânî rivayetine göre Kur'an'ın ilk beşte birlik bölümü Mâide sûresinin 110. ayetinin *وَ مَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ* kısmına kadar olan ayetlerdir. İkinci beşte biri, Yûsuf sûresinin 90. ayetinin *لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ* kısmıdır. Üçüncüsü, secde ayeti olan Furkân sûresinin 90. ayetidir. Dördüncüsü, onuncu ayetindeki *بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* (Şûrâ, 42/12) kısmıdır. Beşinci beşte birlik bölüm ise geriye kalan kısım.”⁶⁹ Bu rivayette onlu taksim (ta'şîr) düzeninin kullanıldığı görülmektedir. Bu, “doksan” ve “on ayet” ifadelerinden anlaşılmalıdır. Yani Basralılar'ın ve diğerlerinin sayımına göre Şûrâ sûresinin ilk on ayeti. Kûfeli-ler *حم* ve *عسق* lafızlarını birer ayet saymaktadırlar.⁷⁰

Kur'an'ın Altıda Birlik Bölümlere Ayrılması

“el-Himmânî rivayetine göre birinci altıda birlik bölüm Bakara sûresinden Nisâ sûresinin sonu olan 176. ayetinin bitimine kadar olan kısım. İkinci altıda bir, Tevbe sûresinin sonudur (Tevbe 9/129). Üçüncüsü, Kehf sûresinin sonudur (Kehf 18/110). Dördüncüsü Ankebût sûresinin sonudur (Ankebût 29/69). Beşincisi, Ahkâf sûresinin sonudur (Ahkâf 46/35). Altıncısı, geriye kalan kısım.”⁷¹

Kur'an'ın Yedide Birlik Bölümlere Ayrılması

“Dedi ki: Harflerine göre yedide birlik bölümlerini bana bildirin. Harflere göre Yahya⁷² şöyle dedi: Baktık ki ilk yedide bir Nisâ sûresinin *فَمِنْهُمْ مَّنْ ءَامَرَ بِهِ* (Nisâ 4/55) ayetindeki “د” harfine denk geldi. İkinci yedide bir, Arâf sûresinin 147. ayetindeki *حَبِطْتُ* kelimesinde yer alan “ت” harfine denk düştü.

67 Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 250. Bu, *el-Beyân* sayfa 301'deki şu ifadeden farklıdır: “Dedi ki. Haccâc, her gece dörtte biri okuyordu”.

68 Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 249'daki şu ifadeyle karşılaştı: “Dedi ki: Kur'an'ı sayın! Bunun üzerine dört ay arpa ile saymaya devam ettiler”.

69 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 238.

70 Dâni, *el-Beyân*, 221.

71 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 238-239.

72 Yahya b. Hakîm'dir. Hakkında bilgi için bk. *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 198-199.

Üçüncü yedide bir, Ra'd sûresinin 35. ayetindeki أَكْثَرُهَا kelimesinin sonunda yer alan elif harfinde son bulmuştur. Dördüncü yedide bir, Hac sûresi 67. ayetindeki جَعَلْنَا مَنَسْكَا وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسْكَا ifadesinde yer alan “elif” harfidir. Beşinci yedide bir, Ahzâb sûresi 36. ayette وَلَا مُؤْمِنٍ وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ ifadesinin sonundaki “هـ” olarak vakfedilen “هـ” harfidir. Altıncı yedide bir, Fetih sûresi 6. ayette الطَّائِفِينَ بِاللَّهِ طَنَّ السَّوْءِ ifadesinde yer alan “و” harfidir. Yedinci yedide birlik bölüm ise Kur’an’ın kalan kısmıdır”.

Bu hususta Hâmid b. Ahmed’in Himmânî’den naklettiği diğer bir rivayet de şöyledir: “... Yedide bir, Bakara ve Âli İmrân sûresinden Nisâ sûresinin كَلَّمَا نُصِحَتْ جُلُودُهُمْ بَدَلْنَهُمْ جُلُودًا (Nisâ 4/56) ayetinin sonu olan حَكِيمًا kelimesine kadardır. İkinci yedide bir, Arâf sûresinin 147. ayetinin sonu olan يَخْمَلُونَ kelimesine kadardır. Üçüncü yedide bir, Ra'd sûresinin النَّارِ الْكُفْرِينَ اتَّقُوا وَعَثَى الكُفْرِينَ النَّارِ (Ra'd 13/35) ayetine kadardır. Dördüncüsü, Hac sûresi 67. ayetindeki مُسْتَقِيمٍ kelimesine kadardır. Beşincisi, Ahzâb sûresi 36. ayetteki مُبِينًا kelimesine kadardır. Altıncısı Fetih sûresi 6. ayetindeki مَصِيرًا kelimesine kadardır. Yedincisi ise Kur’an’ın kalan kısmıdır”.⁷³

Böylece iki rivayet arasındaki temel fark anlaşılmaktadır. Buna göre, birinci rivayetteki yedide birlik bölümler harf sayısına göre hesap edilmiştir. Aynı durum Mushaf’ın yarısının tespitinde de geçerlidir. Buna karşın, ikinci rivayette ayetlerin sayısına göre hesap edilmiştir. Bu rivayette ayet başları tespit edilmiştir.

Kur’an’ın Sekizde Birlik Bölümlere Ayrılması

Kaynakların hiçbirinde bu konudan bahsedilmemiştir. Ancak dörtte birlik bölümlerle ilgili verilerden yola çıkarak sekizde birlik bölümlerle ilgili bazı bilgilere şu şekilde ulaşmamız mümkündür: 1) Mushaf’ın birinci dörtte birinin sonu ikinci sekizde birinin yani En’âm sûresinin sonudur. 2) Mushaf’ın ikinci dörtte ikisinin sonu, dördüncü sekizde birinin sonu, yani Kehf sûresinin وَلَبِئْسَ لَطْفٌ (Kehf 19/18) kelimesinin son harfi olan ف harfidir. 3) Mushafın üçüncü dörtte birinin sonu altıncı sekizde birinin sonu olan Zümer sûresinin sonudur. 4) Mushaf’ın dördüncü dörtte birinin sonu sekizinci sekizde birinin sonudur. Yani Kur’an’ın geriye kalan kısmıdır.

Kur’an’ın Dokuzda Birlik Bölümlere Ayrılması

“Himmânî’den nakledilmiştir: Birinci dokuzda bir, Âl-i İmrân sûresi 167. ayetindeki وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ kısmıdır. İkincisi, En’âm sûresinin 96. ayetinin فَالِقَ الْحَبِّ kısmıdır.

73 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 241.

‘وَالنَّوَى’ ya kadar olan kısımdır. Üçüncüsü, Tevbe sûresi 122. ayetinin sonu olan لَعَلَّهُمْ يَخَذَرُونَ kısmına kadardır. Dördüncüsü, Nahl sûresinin 36. ayetinin sonu olan عَقِبَهُ الْمُكَذِّبِينَ kısmına kadardır. Beşincisi, Hac sûresinin 33. ayetinin son kısmı إِلَى النَّبْتِ الْعَتِيقِ ibaresine kadardır. Altıncısı, Ankebût sûresi 62. ayetindeki وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ifadesine kadardır. Yedincisi, Mü’min sûresinin 29. ayetinin sonu olan إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ kısmına kadardır. Sekizincisi, Vâkıa sûresinin فَرُوحٍ وَرِجَانٍ وَجَنَّتْ نَعِيمٌ (Vâkıa 56/89) ayetine kadardır. Dokuzuncu dokuzda biri ise kalan kısımdır.”⁷⁴

Kur’an’ın Onda Birlik Bölümlere Ayrılması

“Himmânî’den nakledilmiştir: Mushaf’ın birinci onda biri Bakara sûresinden Âl-i İmrân sûresinin 110. ayetinin sonu olan وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ibaresine kadardır. İkinci onda biri, Mâide sûresinin 107. ayetinin sonu olan إِذَا لِمَنْ الظَّالِمِينَ kısmına kadardır. Üçüncü onda biri, Enfâl sûresinin son ayeti olan 75. ayetin sonuna kadardır. Dördüncüsü, Yûsuf sûresinin 90. ayetinin sonundaki الْمُحْسِنِينَ kelimesine kadardır. Beşincisi, Kehf sûresinin sonudur. Altıncısı Furkân sûresinin 60. ayetinin sonu olan وَزَادَهُمْ تُفُورًا ibaresine kadardır. Yedincisi, Ahzâb sûresinin 60. ayetinin sonu olan إِلَّا قَلِيلًا kısmıdır. Sekizincisi, Şûrâ sûresinin 12. ayetinin sonu olan بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ kısmına kadardır. Dokuzuncusu, Hadîd sûresinin sonu olan 29. ayetidir. Onuncu onda birlik kısım ise Kur’an’ın geriye kalanıdır”⁷⁵.

Bu malumatın ardından en önemli noktaları şöyle özetlemek mümkündür: Kur’an’ı bölümlere ayıranlar bu işi iki ayrı hesaplama biçimine göre yapmışlardır. Birincisi, ilk rivayete göre Kur’an’ın yarıya ve yedide birlik bölümlere ayrılmasında olduğu gibi harf sayısının esas alındığı hesaplama biçimidir. İkincisi ise, ayet sayısına göredir. Diğer bölümlemeler de böyle olmuştur.

Kur’an’ın bu şekilde bölümlere ayrılması, Kur’an metninin teknik açıdan kayıt altına alınması konusundaki hassasiyeti göstermektedir. Ayrıca Kur’an’ı okuyanların kıraat ve ezberleri belli bir düzene göre yapmalarında kolaylık sağlamıştır. Bu nedenle, Kur’an’ın bu bölümlemelerinden bir uygulamaya konu olmasında, Ramazan ayında⁷⁶ olduğu gibi belli aylarda kullanılmasından esinlenilmiş olması, diğer bölümlerin de ilave ve çeşitlilik olsun diye oluşturulmuş olması hiç de akla uzak bir durum değildir.

74 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 244.

75 Hâmid, *Kitâbü'l-mebânî*, 245.

76 Bk. Dâni, *el-Beyân*, 3221-329.

Kıraatlerle İlgili Bir Kitap Telifi

İbn Atıyye, Mushaf'ın harekelenmesi, noktalanması ve Haccâc'ın bu işe girişmesinden söz ederken bu konuya da değinmiştir: "Irak valisi iken Hasan ve Yahya b. Ya'mer'e bunu emretti. Bunun üzerine Vâsıt'ta kıraatler üzerine bir kitap telif edildi. O kitapta, insanların Mushaf imlâsıyla uyumlu kıraat farklılıkları toplandı. İnsanlar, İbn Mücâhid'in kıraatlerle ilgili kitabını yazmasına kadar onunla amel ettiler."⁷⁷

Bu rivayet, İkinci Mushaf Projesi kapsamında kıraatlerle ilgili bir kitap yazıldığına delildir. Burada ayrıca Fuat Sezgin⁷⁸, Abdülhâdî el-Fadlî⁷⁹ ve Şabân Muhammed İsmail⁸⁰ gibi çok sayıda çağdaş araştırmacının bu metinden haberdar olup ayrıntılarını bildiklerine ve anılan kitabın kıraatlerle ilgili en eski kitap ve müellifinin Yahya b. Ya'mer olduğunu kabul ettiklerine işaret etmemiz uygun olacaktır. Bunun aksine, müsteşrik R. Sellheim kitabın müellifinin Yahya b. Ya'mer değil Haccâc olduğu kanaatini taşımaktadır.⁸¹

Bu iddiaya şöyle cevap verebilirim: Birincisi, kitabın müellifinin kim olduğu konusunda "*Hasan-ı Basrî*" adının göz ardı edilip kenara itilmesi insafla bağdaşmaz. İkinci olarak, onlar bu kitabın Mushaf Projesi çerçevesinde telif edildiğini dikkate almamışlardır. Bunun anlamı şudur: Katkıda bulunma oranları farklı farklı olsa da kitabın müellifi, projede görev alan herkestir. Projeyi ilk başlatan ve onu yöneten kişi olan Haccâc da onlardan biridir. İbn Atıyye'nin ifadelerinde de geçtiği üzere *Kitâbü's-sebu fi'l-kırâât* (=Kitâbü'l-kırââti's-sağîr) müellifi İbn Mücâhid (ö. 324/936) proje üyelerininkinden daha kapsamlı bir kitap kaleme alana kadar kıraatlerle ilgili temel kaynak olarak bu çalışma esas alınmıştır.

İbn Hâleveyh de bu konuda hocası İbn Mücâhid'ten semâan çok istifade etmiştir. Ondandır istifadeyle kaydettiği kıraat vecihlerinden bazıları şunlardır: {وَصَلَوَاتٌ} (Hac 22/40) kelimesi hakkındaki kıraat vecihleriyle ilgili İbn Hâleveyh şöyle demiştir: "Bu kelimedede on ayrı kıraat vecihi vardır: 1) {وَصَلَوَاتٌ} okuyuşu. Bu, bazı kimselere aittir. 2) {صَلَوَاتٌ} okuyuşu. Bu, Ebü'l-Âliye, Kelbî ve Dahhâk'ın okuyuşudur. 3) {صَلَوَاتٌ} okuyuşu. Bu, Cafer b. Muhammed'in, Allah ikisinden de razı olsun, okuyuşudur. 4) {صَلَوَاتٌ} okuyuşu. Cahderî'ye aittir. 5) {صَلَوَاتٌ} okuyuşu.

77 İbn Atıyye, *el-Muharrar*, 1: 67.

78 Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: Brill, 1967), 1: 5.

79 Abdülhâdî el-Fadlî, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye* (Cidde: Mektebetü Dâri'l-Mecma'î'l-İlmî, 1399/1979), 27.

80 Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi kırâati'l-kurrâi'l-erbaate aşar*, thk. Şabân Muhammed İsmail (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984) (thk. önsözü), 1: 34.

81 Rudolf Sellheim, *Arabische Handschriften: Materialien zur arabischen Literaturgeschichte* (Wiesbaden: Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland 1976), 1: 34.

Haccâc ve Cahderî'ye aittir. 6) { صَلَوَاتٌ } okuyuşu. Ebü'l-Âliye'ye aittir. 6) { صَلَوَاتٌ } okuyuşu. Cahderî'ye aittir. 7) { صَلَوَاتٌ } okuyuşu. Yine Cahderî'ye aittir. 8) { صَلَوَاتٌ } okuyuşu Mücâhid'e atfedilir. 9) { صَلَوَاتٌ } okuyuşu Kelbî'ye atfedilir. 10) { صَلَوَاتٌ } okuyuşu İkrime'ye nispet edilir. İbn Mücâhid'in şöyle dediğini duydum: Bu kelimedede on iki kıraat vechi vardır. O, { صَلَوَاتٌ } okuyuşunu da ekledi".⁸²

Bu rivayetin sonundaki ifadeden anlaşılmaktadır ki bu vecihlerin hepsi İbn Mücâhid'ten aktarılmıştır. Bu durum, İbn Mücâhid'in yazdığı *Kitâbü'l-kırââtü'l-kebîr*'inde yer alan bol miktardaki bilgi malzemesi arasında Proje'yi üstlenenlerin kıraatlerle ilgili yazdığı kitabın içeriğinin bulunabileceğini gösterir.

Kur'an Hakkındaki Sayısal Bilgilerle İlgili Bir Kitap

İbnü'n-Nedîm, Kur'an ayetlerinin sayısı hakkında Basralılarca telif edilen şu üç kitabı kaydetmiştir: "Ebü'l-Muâfâ'nın *Kitâbü'l-aded'i* ve Âsım el-Cahderî'den nakledilen *Kitâbü'l-aded* ile el-Hasen b. Ebi'l-Hasen'in sayılar hakkındaki kitabı".⁸³ İkinci eserle ilgili İbnü'n-Nedîm'in ifadesi dikkat çekicidir. O, "Âsım el-Cahderî'den nakledilen *Kitâbü'l-aded*" şeklindeki ifadesiyle bu kitabın Âsım el-Cahderî tarafından bizzat yazılmadığını, bunun yerine ondan rivayet edilerek kaleme alındığını ifade etmiş olmaktadır. Bu kitap, Basralıların sayımına göre el-Muallâ b. İsa el-Basrî'nin⁸⁴ ondan rivayet ettiği güvenilir bir eserdir. Aynı şekilde, İbnü'n-Nedîm'in üçüncü kitabı Hasan-ı Basrî'ye nispet etmesi de dikkat çekicidir. Bu ise onun bu kitabı bizzat telif ettiğini anlatmış olmaktadır. Ancak bu kitabın ona aidiyeti kuşkuludur. Çünkü bu bağlamda dikkate alınması gereken Mushaf Projesi'dir. Hasan-ı Basrî'nin Haccâc'ın doğrudan atası sonucunda Proje'nin genel koordinesi için komisyon başkanlığına getirilmesi *Kitâbü'l-aded*'in yazılmasında olduğu gibi bu çerçevede yapılan tüm faaliyetlerin ona mal edilmesine neden olmuştu. Fakat bu durum, *Kitâbü'l-aded*'in projede farklı görev ve katkılara sahip olan tüm üyelerce ortaklaşa yazıldığı gerçeğini değiştirmez.

Haccâc b. Yûsuf'un Mushaf İmlâsında Yaptığı Değişiklikler

İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-mesâhif*'inde de konuyla ilgili başlık bu şekildedir. O, bu rivayeti Avf b. Ebî Cemîle'ye isnâd etmiştir.⁸⁵ Daha sonra "*Haccâc, Osman Mushafı'nda neyi değiştirdi?*" başlığıyla bu konuyu tekrar ele almıştır.

⁸² İbn Hâleveyh, *Havâşî*, 96.

⁸³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Marîfe, 1415/1994), 57.

⁸⁴ İbnü'l-Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye*'si 2: 304'teki biyografisi şu şekildedir: "O, ayet sayıları ve bölümleri Âsım el-Cahderî'den rivayet etmiştir". Dâni de dedi ki: "O, bu konuda en sağlam kişidir. Selim b. İsa ve Ubeyd b. Akil ondan sayıları rivayet etti".

⁸⁵ Bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 6: 368, 369; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 7: 12-22.

Buna göre, Haccâc Osman Mushafı'nda on bir harfte değişiklik yapmıştır. Söz konusu rivayet şu şekildedir: “Bize Abdullah rivayet etti. [O da dedi ki] Bize Ebû Hâtim es-Sicistânî rivayet etti. [O da dedi ki] Abbâd b. Suheyb bize Avf b. Ebî Cemîle'den rivayet ettiğine göre Haccâc b. Yûsuf, Osman Mushafı'nda on bir harfi değiştirdi. Dedi ki: Bakara sûresinde “هـ” harfi olmadan وَانظُرْ لَمْ يَنْسَنَ وَمَنْهَاجَا ifadesini “هـ” harfiyle لَمْ يَنْسَنَهُ (Bakara 2/259) olarak; Mâide sûresindeki وَمَنْهَاجَا ifadesini هُوَ الَّذِي يَنْشُرُكُمْ (Mâide 5/48) şeklinde; Yûnus sûresindeki أَنَا أَنبِئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ (Yûnus 10/22) şeklinde; Yûsuf sûresindeki سَيَقُولُونَ لِلَّهِ (Yûsuf 12/45) biçiminde; Mü'minûn sûresinde üç ayrı ayette لِلَّهِ (Mü'minûn, 23/85, 87, 89) ifadesindeki لِلَّهِ lafzından son ikisini الله olarak; Şuarâ sûresinde Nuh (a.s.) kıssasındaki مِنَ الْمُجْرِمِينَ ifadesini مِنَ الْمُجْرِمِينَ (Şuarâ 26/116) olarak, Lut (a.s.) kıssasındaki مِنَ الْمُجْرِمِينَ ifadesini مِنَ الْمُجْرِمِينَ (Şuarâ 26/167) olarak; Zuhruf sûresindeki مَعِيشَتُهُمْ كَلِمَةً مَعِيشَتُهُمْ (Zuhruf 43/32) şeklinde; Muhammed sûresindeki مَاءٍ غَيْرِ يَاسِينِ ifadesindeki يَاسِينِ kelimesini (Muhammed 47/15) şeklinde; Hadîd sûresinde وَأَنْفَعُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ (Hadîd 27/7) olarak; Tekvîr sûresinde وَطَائِفٍ بِظُنِينٍ (Tekvîr 81/24) olarak değiştirdi”.⁸⁶

Birinci rivayetin isnâdı şu şekildedir: Abdullah (Kitâbü'l-mesâhif müellifi İbn Ebî Dâvûd)→Ebû Hâtim es-Sicistânî (Sehl b.Muhammed)→Abbâd b. Suheyb (Basralı)→Avf b. Cemîle (el-A'râbî). İkinci rivayetin isnâdı da şöyledir: Ebûbekir (Abdullah b. Ebî Dâvûd yazılı olarak)→Babası (es-Sünen sahibi Ebû Dâvûd)→Bir adam (Abbâd b. Suheyb)→Avf b. Cemîle.

Senedde yer alan İbn Ebî Dâvûd, babası Ebû Dâvûd ve Ebû Hâtim es-Sicistânî üzerinde durmaya gerek yoktur. Zira bu üçü güvenilir büyük âlimlerdendir. Ancak seneddeki Abbâd b. Suheyb hakkında Buhârî “Onu terkettiler” ifadesini kullanmıştır.⁸⁷ Benzer şekilde İbn Ebî Hâtim es-Sicistânî de şöyle demiştir: “Babama Abbâd b. Suheyb'i sordum. Dedi ki: Ondandır rivayet edilen hadisler zayıf ve müker olup terkedilmiştir”.⁸⁸ Avf el-A'râbî ise ricâl tenkidi yapan müelliflere göre Basralı güvenilir, dürüst, rivayetleri doğru bir kimsedir. O derece doğru sözlü bir kimsedir ki “sadûk=çok dürüst” olarak anılmıştır. Fakat İbn Sa'd'ın dediği gibi Şîî eğilimleri vardı. Bu doğrudur, çünkü Haccâc hakkında ileri geri konuşmaktan vazgeçmiyordu.

86 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 49-50.

87 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 322.

88 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6: 100.

Şimdi, rivayette geçen ayetleri tek tek ele alarak konuyu müzakere etmeye geçebiliriz:

1) Bakara sûresi 259. ayetinde مَّ يَسَّنَّ ifadesinin مَّ يَسَّنَّ olarak değiştirilmesi: Bu kelimeye “ه” harfinin eklendiği iddiasına gelince, bu durumun İkinci Mushaf Projesi kapsamında değil fiilen meydana geldiği açıktır. Ebû Ubeyd’in Hz. Osman’ın azatlısı Hâni’ el-Berberî’den naklettiği iki rivayete göre Birinci Mushaf Projesi’nde bu durum esas alınmıştır: Birinci rivayet şöyledir: “... Onlar mushafı arz ederken Osman’ın yanındaydım. O, benimle Übey b. Kâ’b’a bir koyunun, üzerinde $\text{فَأَمَّهَلِ الْكَافِرِينَ - لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ}$ - مَّ يَسَّنَّ ibarelerinin yazılı olduğu kürek kemiğini gönderdi. Dedi ki: Bir hokka istedi ve لِلْخَلْقِ ifadesindeki lâm harflerinden birini silerek لِخَلْقِ اللَّهِ (Rûm 30/30), فَأَمَّهَلِ kelimesini silerek فَمَّهَلِ (Târik 86/17) ve kalan kelimeyi “ه” harfi ekleyerek مَّ يَسَّنَّ şeklinde yazdı”.⁸⁹ İkinci rivayet ise şöyledir: “... Osman ile Zeyd b. Sâbit arasında elçilik yapıyordum. Zeyd dedi ki: Ona şu ayetin مَّ يَسَّنَّ mi yoksa مَّ يَسَّنَّ şeklinde mi olduğunu sor. Osman dedi ki: Ona “ه” harfini koyunuz”.⁹⁰

2) Mâide sûresinin 48. ayetindeki شَرِيعَةً kelimesinin شَرِيعَةً olarak değiştirilmesi: Bu kelimeyle ilgili iki kıraat vechinden birincisi, “ش” harfinin kesresiyle شَرِيعَةً okuyuşudur ve bu, mütevâtir bir kıraattir. İkincisi ise “ش” harfinin fethasıyla شَرِيعَةً okuyuşudur. Bu, şâz bir kıraattir. Bu ayetteki bu lafzın شَرِيعَةً olarak okunduğuna dair kıraat literatüründe herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

3) Yûnus sûresinin 22. ayetindeki يُنشِرْكُمْ ifadesinin يُسَيِّرْكُمْ olarak değiştirilmesi: İki kelimenin Mushaf’taki yazılışı bakımından bir değişiklikten söz etmeye imkan yoktur, çünkü her iki kelimenin de bütün mushaflardaki yazılışı aynıdır. Bu durumun istisnası, Şam mushafında uzatılarak yazılan “ن” harfinin öne geçirilmesidir. Diğer mushafalarda sona bırakılmıştır. Bu, şu demektir: Özellikle Basra ve Kûfe’deki Irak mushafı anılan ayetteki bu kelimenin yazılış biçimleri konusunda ittifak halindedir. Dolayısıyla yukarıdaki iddianın hiçbir geçerliliği yoktur. Üstelik, her iki kıraat de mütevâtirdir. Bu kelimeyi Medineli kurrâ Zeyd b. Sâbit, Şeybe b. Nisâh, Ebû Ca’fer; Basralı kurrâdan Hasan-ı Basrî, Ebü’l-Âliye er-Riyâhî; Kûfeli kurrâdan Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, Zeyd b. Ali; Mekkeli kârî Abdullah b. Cübeyr el-Hâşimî ve Dimaşklı kurrâdan İbn Âmir يُنشِرْكُمْ şeklinde okumuşlardır. On dört kurrâdan Ebû Ca’fer, İbn Âmir ve Hasan-ı Basrî dışındakiler ise يُسَيِّرْكُمْ şeklinde okumuşlardır.

89 Ebû Ubeyd, *Fedâil*, 159.

90 Ebû Ubeyd, *Fedâil*, 159.

4) Yûsuf sûresi 45. ayetindeki *ءَاتِيكُمْ* ifadesinin *أُتِيْتُمْ* olarak değiştirilmesi:

Aynı şekilde burada da her iki kelimenin de Mushaf'taki yazılış biçimi aynıdır. Çünkü yazım şekli bu kelimenin her iki şekilde okunmasına müsaittir. Bir an için, aslında bu kelimenin yazılışında hemze görüntüsündeki *yâ* harfinin bulunmadığını kabul etsek bile, bu durum hemze görüntüsünden hareketle *أُتِيْتُمْ* okuyan kimse için gerekçe oluşturmaz. Nitekim, hemze görüntüsü Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde yazıda yer almamaktadır. Her zaman böyle olmamakla beraber⁹¹ bir örnek olarak *وَلَتَصْنَعِيَ إِلَٰهِي أَفْنَدَةً ٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِٱلْآخِرَةِ* (En'âm 6/113) ayetindeki *أَفْنَدَةً* kelimesinde olduğu gibi. Diğer taraftan iki ayrı kıraatin bulunması yazım şeklinden değil, rivayetten kaynaklanmaktadır. Bu duruma ek olarak *ءَاتِيكُمْ* okuyuşunun bizzat Haccâc'ın yanı sıra Hasan-ı Basrî ve Yahya b. Ya'mer'e⁹² nispet edildiğini belirtmeliyiz. Bu da mezkur iddiayı tamamen çürütmektedir.

5) Mü'minûn sûresi 85, 87, 89. ayetlerinde üç ayrı ayette *سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ* ifadesinde *لِلّٰهِ* lafzından son ikisinin *الله* olarak değiştirilmesi: Son iki kelimedede lââm harflerinin hemze ile değiştirildiğini bir an için kabul edecek olsak bile bunun Haccâc'a, hatta Nasr b. Âsım el-Leysî'ye nispet edilmesi kesinlikle doğru değildir. Bu uygulama Ubeydullah b. Ziyâd'a nispet edilmiştir.

6) Şuarâ sûresinde 116. ayette *مِنَ الْمُخْرَجِينَ* ifadesinin *مِنَ الْمُزْجَمِينَ* olarak, aynı sûrenin 167. ayetindeki *مِنَ الْمُزْجَمِينَ* ifadesinin *مِنَ الْمُخْرَجِينَ* olarak değiştirilmesi: İlk olarak bu iki kelimenin okunuşu ve yazımı konusunda tüm kurrâ arasında tam bir ittifak vardır. İkinci olarak, rivayette yer alan ilk okuyuşun asıl olduğu iddiası doğru değildir. Zira asıl olduğu iddia edilen okuyuşlarla ortak bir bağlama sahip diğer ayetler arasında çelişki vardır. Mesela, *فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِّن قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَّتَطَهَّرُونَ* (Neml 27/56) ayetinde *أَخْرِجُوا* fiilinin Lut (a.s.) ve ailesi hakkında gelmiş olması, kavminin *مِنَ الْمُخْرَجِينَ* şeklindeki sözleriyle tam bir mutabakat halindedir. Böylece ileri sürülen iddianın fasit bir iddia ve açık bir tahrif olduğu anlaşılmaktadır.

7) Zuhruf sûresi 32. ayetindeki *مَعَايِشَهُمْ* kelimesinin *مَعِيشَتَهُمْ* (Zuhruf 43/32) olarak değiştirilmesi: Aynı şekilde burada da yazımda bir değişiklikten söz etmek mümkün değildir. Çünkü med elifi bulunmayan *مَعِيشَتَهُمْ* lafzının iki kı-

91 Bk. İbrâhîm 14/37; Nahl 16/78.

92 İbn Hâleveyh'in *Havâşî'si* sayfa 64'te şöyle kaydedilmiştir: "Haccâc, Hasan-ı Basrî ve Yahya b. Ya'mer *مِنَ الْمُخْرَجِينَ* şeklinde okudu."

raate de ihtimali vardır. Ayrıca *مَعِيشَتُهُمْ* okuyuşu mütevâtir bir kıraattir. Aralarında on dört kurrânın da bulunduğu cumhur kurrâ böyle okumuştur. Buna mukabil çoğul sîgasıyla *مُعَايَشَتُهُمْ* şeklindeki okuyuş İbn Mes'ûd ve bir rivayette A'meş gibi Kûfeli bazı kurrâyâ, Süfyânü's-Sevrî ve İbn Abbas, Mücâhid ve bir rivayette İbn Muhaysın'a nispet edilmiştir.⁹³

8) Muhammed sûresi 15. ayette *يَاسِينَ* kelimesinin *ءَاسِينَ* şeklinde değiştirilmesi: *ءَاسِينَ* şeklindeki okuyuş mütevâtir bir kıraattir. Mekkeli kurrâdan İbn Kesîr ve İbn Muhaysın dışında on dört kurrânın tamamı böyle okumuş, o ikisi ise hemzeden sonra med yapmadan fail vezninde "esin" şeklinde okumuşlardır. Bu da mütevâtirdir. İki kıraatin de yazılışı *اسين* şeklinde olup aynıdır. Bu ayette *يَاسِينَ* şeklindeki okuyuş ise şâz kabul edilmiştir.⁹⁴ Ancak bu okuyuşun kaynağı rivayette geçtiği gibi Osman Mushafı değildir. Bunun yerine tercih edilen görüşe göre bu okuyuş İbn Mes'ûd'un mushafından kaynaklanmıştır. Nitekim Müslim'in konuyla ilgili rivayetinden anlaşılan da budur.⁹⁵

9) Hadîd sûresi 7. ayetinde *وَأَنْفِقُوا* kelimesinin *وَأَنْفِقُوا* olarak değiştirilmesi: Bu kelimenin *وَأَنْفِقُوا* şeklinde okunması konusunda kurrâ arasında ittifak vardır. Bu lafzın *وَأَنْفِقُوا* şeklinde geldiği iddiasını destekleyecek hiçbir delil ve rivayet yoktur.

10) Tekvîr sûresi 24. ayetinde *بِظُنِينٍ* kelimesinin *بِضُنِينٍ* olarak değiştirilmesi: Bu kelimenin Osman Mushafı'nda *بِظُنِينٍ* şeklinde olduğu iddiasını deliller çürütmektedir. Bunlardan birisi Nehhâs'ın şu ifadeleridir: "*Toplulukların rivaet ettiği iki kıraat de sahihtir. Ancak bu kelime 'Sevâd'ta "ض" harfiyle yazılıdır*".⁹⁶ Nehhâs, "Sevâd" kelimesiyle Osman Mushafını kastetmiştir. Ayrıca Bennâ'nın kaydettiği gibi bu kelime tüm mushafalarda *بِضُنِينٍ* şeklinde yazılıdır.⁹⁷ Nehhâs'ın belirttiği gibi Übey b. Kâ'b mushafında da *بِضُنِينٍ* şeklindedir.⁹⁸ Buna mukabil, İbn Mes'ûd'un mushafında *بِظُنِينٍ* şeklindedir.⁹⁹ Bennâ da İbn Mes'ûd mushafında "ظ" harfiyle olduğunu nakletmiştir.¹⁰⁰

93 Çoğul sîgasıyla okunması hakkında bk. İbn Hâleveyh, *Havâşî*, 135; Kirmânî, *Şevâzz*, 427.

94 Ebû Hayyân, *el-Bahr*, 8: 79.

95 Müslim, *Salât*, 94.

96 Nehhâs, *Îrâb*, 5: 163.

97 Bennâ, *İthâf*, 2: 593.

98 Nehhâs, *Îrâb*, 5: 163.

99 Ebû Hayyân, *el-Bahr*, 8: 435.

100 Bennâ, *İthâf*, 2: 593.

Özetle şunu söyleyebilirim: Eğer Avf el-Arâbî rivayeti bütün halinde İkinci Mushaf Projesi'ne yönelik bir eleştiri olarak görülecekse bu, Kur'an metninin standardizasyonunun İkinci Mushaf Projesinden önce nihai olarak sonuçlandırıldığı gerçeğini teyit eder. Bu da Hz. Peygamber dönemiyle Hz. Osman'ın hilafeti esnasında Birinci Mushaf Projesi'yle gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple İkinci Mushaf Projesi'nde sûrelerin tertibi ve sayısının belirlenmesi gündemdeki konular arasında değildi. Çünkü bu mesele daha önce Birinci Mushaf Projesi'nde halledilmişti. İkinci Mushaf Projesi'nde Kur'an'ın harf, kelime ve ayetlerinin sayılması gibi Birinci Mushaf Projesi'nde yerine getirilmemiş işlerle meşgul olunmuştur.

Projede Hazırlanan Yeni Mushafın Kullanıma Başlanması

Projedeki işler sona yaklaşınca Haccâc; Âsım el-Cahderî, Nâciye b. Rumh ve Ali b. Asma' el-Bâhilî'den oluşan üç kişilik bir komisyon oluşturdu ve onlara tedavüldeki mushafı incelemelerini, İmam Mushaf'a aykırı özellikler taşıyan mushafın bedelinin ödenerek imha edilmesini emretti.¹⁰¹

Haccâc, bu şekilde Osman b. Affân'ın, Mushaf'ına aykırı olan mushafı sahiplerinden isteyerek onlara el koyma, yakarak izlerini silme ve içindekilerle amel edilmesini engelleme¹⁰² şeklinde bir yöntem takip etti. Haccâc'ın mushafın incelenmesi yönündeki emri belli bir yerle sınırlı olmayıp geneldir. Kuşkusuz bu hususta Kûfe'deki mushafın diğerlerine göre daha fazla incelenmiştir. Bu incelemeden ortaya çıkan sonuçların en önemlisi, İbn Mes'ûd'un özel mushafının bulunup gömülerek ortadan kaldırılmasıdır.¹⁰³

Mushafın incelenmesi işlemini, projede hazırlanan mushafın İslam şehirlerine gönderilmesi takip etti. O mushafardan biri de Medine-i Münevvere Mushafı'dır. Tarihçi İbn Zübâle (ö. 199/814) bu Mushaf hakkında ayrıntılı bilgiye sahip İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) rivayetle bu husustan bahsetmiştir. "... Haccâc b. Yûsuf, ana merkezlerle mushafı gönderdi. Büyük bir mushaf nüshasını da Medine'ye gönderdi. O, çeşitli beldelere mushafı gönderen ilk kişidir. Bu mushaf, Mescit'te Hz. Peygamberin kabrine işaret olması için yapılan sütunun yanındaki bir sandıkta bulunuyordu. Perşembe ve Cuma günlerine açılıyor ve sabah namazı kılınırken okunuyordu".¹⁰⁴

Aynı şekilde İbn Şebbe de (ö. 262/875-876) Muhriz b. Sâbit'ten, o da babasından rivayetle bu mushaftan şu şekilde söz etmiştir: "Haccâc b. Yûsuf'un mushafı arasında idim. Haccâc mushafı yazarak şehirlere, bir mushafı da Medine'ye gönderdi. Osman'ın ailesi bu durumu hoş karşılamadı. Bunun üzerine onlara

101 Kurtubî, *el-Câmi*; 2: 11.

102 Bâkillânî, *el-İntisâr*, 1: 270.

103 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Abdülfettâh İsmail Şelebî (b.y.: y.y., ts.), 3: 68.

104 Ebü'l-Hasen Nureddîn es-Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1374/1955), 2: 668.

‘Osman’ın okunmakta olan mushafını çıkarın” denildi. Dediler ki: *Mushaf Osman’ın, Allah ondan razı olsun, katledildiği gün zarar gördü. Muhriz dedi ki: Bana, Osman b. Affân’ın Mushafı’nın Hâlid b. Amr b. Osman’ın eline geçtiği bilgisi ulaştı*.¹⁰⁵

Haccâc’ın İslam şehirlerine mushaflar gönderdiğinden bahseden İbn Zübâle ile İbn Şebbe’nin rivayetlerinde Medine Mushafı dışındaki mushaflar hakkında ayrıntıya yer verilmediği görülmektedir. Ancak Haccâc’ın Mısır’a gönderdiği mushaf hakkında bir kayıt vardır. Tarihçi İbn Dukmâk (ö. 809/1406-1407) Abdülaziz b. Mervan’ın oğlu olan Ebûbekir’in kızı Esmâ’nın mushafı olarak bilinen mushafın yazılış sebebinden söz ederken şöyle der: “... Haccâc b. Yûsuf mushaflar yazıp onları şehirlere gönderince mushaflardan birini Mısır’a yönlendirdi. Abdülaziz b. Mervan buna kızdı. Kardeşi Abdülmelik’in Mısır valisi idi. Dedi ki: ‘İçlerinde benim de bulunduğum askerlere gönderiyor’. Bunun üzerine emrederek bu mushafı yazdırdı”.¹⁰⁶

Mushaf Projesi’nin Uygulamadaki Yansımaları

Haccâc, mushafların kullanılmaya başlanarak meşruiyet kazanması için merkezi yönetimin temsilcisi sıfatıyla gerekli bazı tedbirler aldı. İmam Mâlik’in, anlatımını dikkate alırsak, Haccâc bu düşünceyle Perşembe ve Cuma günleri sabah namazının ardından onun okunmasını emretmişti.¹⁰⁷ İmam Mâlik’in dediği gibi, bu daha önce İslam’da görülmüş bir şey değildi.¹⁰⁸

Kur’an tilaveti hususunda Haccâc, Kûfe’de mevâliden, işinin ehli olan kurrâ dışında, hiç kimsenin imamlık yapmaması talimatını verdi.¹⁰⁹ Belâzûrî şöyle anlatır. “Haccâc, Kûfe’de mevâliden hiç kimsenin imamlık yapamayacağını duyurdu. Anbese b. Sâid, Kâhileoğulları mescidine geldi. Onların azatlısı olan Yahya b. Vessâb da imamlık yapıyordu. Yatsı namazında öne geçmek istedi. Araplardan biri dedi ki: *Vallahi sen bize imamlık yapamazsın. O da ‘Vallahi yapacağım’ dedi ve öne geçti. Allah’a yemin olsun ki ne Araplar ne Mevâlî arasında ondan daha güçlü ve iyi okuyan birini görmedim. Sabah namazı olunca ne yapacaklarını görmek için geldim. O, yerden bir avuç çakıl taşı alarak şöyle dedi: Vallahi sizden birisi içeri girerse bu taşları kafasına vuracağım. Bunun üzerine geri çekildiler ve onu öne geçirdiler. O da namazı kıldırdı. Ben de Haccâc’a giderek durumu anlattım. Bunun üzerine onun münadileri yeniden şu şekilde bir duyuru yaptı. ‘Biz kurrâyı kasetmedik. Biz sadece mevâlîden güzel okuyamayanları kasettik’*.¹¹⁰

105 Ebû Zeyd Amr b. Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere (Ahbâru’l-Medîneti’l-Münevvere)*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Beyrut: Dâru’t-Türâs, 1410/1990), 1: 7-8.

106 Bâkîllânî, *el-İntisâr*, IV, 72 (İbn Yûnus’tan naklen); Ebû’l-Abbas Takıyyüddîn el-Makrîzî, *Kitâbü’l-mevâizi ve’l-i tibâr bi zikri’l-hutati ve’l-âsâr (el-Hutatu’l-Makrîziyye)* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), (Kudâî’den naklen), 2: 254.

107 Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, 2: 668.

108 Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, 2: 668.

109 Belâzûrî, *Kitâbü cümel*, 13: 378’de şöyle geçer: “Haccâc, Kûfe’de mevâliden kimsenin imam olması çağırısı yaptı”.

110 Belâzûrî, *Kitâbü cümel*, 13: 378.

Buna karşın, Hasan-ı Basrî Irak'ta en büyük fetva mercii olarak lahn ile okuyanların imametini yasakladı.¹¹¹ Bu tedbirler, hem proje ve sonuçlarının başarıya ulaşip fiilen uygulama şansı bulması hem de mushafların halka tanıtılarak kısa sürede ilgi odağı haline gelmesinde son derece etkili oldu. Bu yoğun çağruların sonuçlarından birisi de bu mushaflardan temin etme hususunda çok sayıda kimsenin talepte bulunması olmuştur. İbn Sîrîn (ö. 110/728) o kimseler arasındaydı.¹¹² Burada onun için mushafı noktalayan kişi Yahya b. Ya'mer'dir.¹¹³

Kuşkusuz Muhammed b. Sîrîn'in projede yer alan üyelere Yahya b. Ya'mer'den kendisi için Mushaf'ı noktalamasını talep etmesi projenin kabulü karşılığını ifade eder. Böylece proje meyvelerini vermiş olmaktadır. İbn Sîrîn bu hususta öne geçmeyi arzulanmıştır. Ayrıca bu durum, çalışmada yer almayan, Basra'nın büyük fukahâsından birinin bu projeye meşruiyet ve güven bahşetmesi anlamına da gelmektedir. Yine bu proje, sona erer ermez çok sayıda fikhî meselenin gündeme gelmesine de neden olmuştur. Mushafların noktalanması ve arzedilmesi karşılığında ücret alınması ve mushafların alınıp satılması¹¹⁴ bu meselelerden bazılarıdır.

Buna mukabil, muhtelif şehirlerde Kur'an metninin her türlü teknik yenilikten uzak tutulması¹¹⁵ arzusunu taşıyan çok sayıda âlimin Mushaf Projesi ve doğurduğu yeniliklere karşı şiddetli bir tepki göstermesine şaşırılmamak gerekir. Mesela, Kûfe'de bu projeye yönelik fukahadan oluşan muhalefet genel beyanatta bulunmuştur. "*Kur'an'ı ayıklayınız ve onda bulunmayan şeyi ona karıştırmayınız*" tarzındaki bu beyanatların bir kısmı İbn Mes'ûd'a nispet edilmiştir.¹¹⁶ Diğer bir muhalefet biçimi de projedeki "onlu bölümlere ayırma"¹¹⁷ ve "ayet başlarına işaretler koyma"¹¹⁸ gibi yeniliklere yöneliktir.

Haccâc'ın Mushaf Projesi'nin İslam Şehirlerindeki Akıbeti

Emevî hilafetinin hicrî 132 yılında son bulmasıyla birlikte ilk Abbasî halifeleri Emevîler'in fiili varlığına dair izleri tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemişler; Emevîler'e ait eserler adına ne varsa hepsini tarih sahnesinden silip yerle-

111 Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'îdâhi'l-vakfi ve'l-ibtidâ fi Kitâbillâhi azze ve celle*, thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramadan (Dimaşk: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 1390/1971), 1: 29.

112 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 143.

113 Dâni, *el-Muhkem*, 129.

114 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 143, 157 vd.

115 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4: 321-324; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2: 238-239; 6: 149-150.

116 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2: 239 (üçüncü rivayet); İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 139.

117 Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i 4: 322'de şöyle geçer: "İbn Mes'ûd mushaflarda taşîri sevmiyordu".

118 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 143'te şöyle anlatılır: Muğîre babasından naklettiğine göre o, ayet başlarının altın suyu ile ya da işaret konularak yazılmasından hoşlanmazdı.

rine yenilerini yapmışlar, böylece bu eserlerin halkın zihninden de silinmesini bir görev saymışlardır. Mesela, hicrî 158-159 yılları arasında yönetimde kalan Mehdî, Muaviye b. Ebî Süfyân'ın Hz. Peygamber'in minberine eklediği basamakları kaldırtmıştı.¹¹⁹

Aynı şekilde hicrî 198-218 yılları arasında iktidarda kalan Me'mun, Kubbetü's-Sahra'nın sekizgen yapısı içine nakşedilen "Bu kubbeyi 72 yılında müminlerin emiri Allah'ın kulu Abdülmelik b. Mervân inşa etti" yazısının aslî şeklini bozup "Bu kubbeyi müminlerin emiri olan Allah'ın kulu güvenilir yönetici Abdullah inşa etti" olarak değiştirdi.¹²⁰ Ancak onun bu teşebbüsü üç sebepten dolayı başarısızlıkla sonuçlandı. Birincisi, "Me'mun" adının nakşedilen yazının bütünüyle uyumsuz görüntü oluşturması. Çünkü "Abdülmelik b. Mervân" adı, ekindeki ünvanlarıyla birlikte bulunduğu yerde gayet düzgün biçimde sıralanmıştı. İkincisi, değişiklik yapılan mozağin renginde farklılaşma olmasıydı. Çünkü o, mozağin orijinal rengine göre daha kırmızıdır. Üçüncüsü ve en önemlisi de Kubbe'nin inşa tarihi olan h. "72" yazısının hiçbir değişikliğe uğramadan aynen bırakılmasıdır. Meselenin mushaflar ve Mushaf Projesi ile ilgili kısmına gelince o mushafları mescitlerden kaldırtıp yerlerine Abbasî halifesi Mehdî'ye nispet edilen mushafları koydular.¹²¹

Selefi Mehdî gibi Mushaf Projesi ve meseleleri hakkında geniş bilgisi olan Me'mun ise Mushaf'ı onlu bölümlere ayırma işini kendisine nispet etmişti. Nitekim İbn Atıyye'nin konuyla ilgili sözlerinden anlaşılan budur.¹²² Mushaf'ın onlu bölümlenme işlemi onun adıyla bütünleşince Mushaf'ın 1/2'li bölümlenmesinden 1/9'lu bölümlenmesine kadar tüm işleri de onun yaptığı kanaati oluşacaktı. Çünkü onlu bölümlenme işlemi, bu çalışmanın son halkasıydı.

Sonuç

İkinci Mushaf Projesi ve ortaya koyduğu yenilikler, Osman Mushafı'nın yerleşmesinde ve buna aykırı tüm mushafların yok edilmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu durum sadece Basra ve Kûfe değil, diğer şehirler için de geçerlidir. Bu başarının sırrı, Haccâc'ın başvurduğu iki uygulamada yatmaktadır. İlk olarak, onun genel bir araştırma yaptırması Osman Mushafı'na aykırı mushaflardan arta kalanların yok edilmesini sağlamıştır. İkincisi, gönderdiği bu mushafların bazı şehirlerdeki mescitlerde düzenli olarak okunmasını em-

119 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut/Riyad: Mektebetü'l-Meârif ve Mektebetü'n-Nasr, 1386/1966), 5: 10, 132.

120 Ârif el-Ârif, *el-Mufasssal fî târihi'l-Kuds* (Kudüs: Mektebetü'l-Endülüs, 1406/1996), 108, 121; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Minhâcî, *İthâfî'l-ehussâ bi fedâilî'l-Mescidi'l-Aksâ*, thk. Ahmed Ramadan Ahmed (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1404/1984), 2: 204 (Kubbetü's-Sahra 3 no'lu ek) (Ârif el-Ârif'e dayanarak); Christel Kessler, "Abd al-Malik's Inscription in the Dome of the Rock", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1970) 2-14.

121 Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 2: 668; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1: 7-8.

122 İbn Atıyye, *el-Muharrar*, 1: 50.

retmesidir. Bu da mesela Medine’de Perşembe ve Cuma günleri mescitte sabah namazından sonra uygulanıyordu.

Mushaf Projesi, en uzak bölgelere kadar ulaştırıldığı için başarılı olmuştur. Çünkü yavaş yavaş günlük kullanımın dışına çıkarılan Osman Mushaf-ları’nın yerini almıştır. Böylece artık onun hakkında konuşulmamakta, konuşulsa da bu büyük bir ihtiyat içerisinde olmaktadır. Ebû Ubeyd, Osman Mushaf-ları’ndan olduğu ileri sürülen bir mushaf hakkında tedbirli konuşmaktadır. Şu söz ona aittir: “*İmam Mushaf olduğu söylenen bir Mushaf’ı inceledim*”.¹²³

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebûbekir. *el-Musannef*. 11 Cilt. Thk. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ârif, Ârif. *el-Mufasssal fî târîhi'l-Kuds*. Kudüs: Mektebetü'l-Endelüs, 1406/1996.
- Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matbatu Meclis-i Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1326/1908.
- Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh. *Şerhu mâ yaka'u fîhi't-tashîf ve't-tahrîf*. Thk. Abdülazîz Ahmed. Kahire: Şeriketü Mektebe, 1383/1963.
- Bâkîllânî, Ebûbekir Muhammed b. et-Tayyib Muhammed el-Kâdî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed İsam el-Kudât. Amman/Beyrut: Dâru'l-Feth/Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Bâkîllânî, Ebûbekir Muhammed b. et-Tayyib Muhammed el-Kâdî. *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Zağlûl Selâm. İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1391/1971.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbü cümel min ensâbi'l-eşrâf*. Thk. Süheyl Zekkâr. Riyâd Ziriklî Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Bergstäßer, G., O. Pretzl. *Die Geschichte des Korantextes*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1938.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Thk. Mustafa Abdulkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'an*. Thk. Gânim Kaddûrî. Kuveyt: Menşûrâtü Merkezi'l-Mahtûtât, 1414/1994.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Muhkem fî nakli'l-mesâhif*. Thk. İzzet Hasen. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Mukni' fî resm-i mesâhifi'l-emsâr*. Kahire: Mektebetü Külliyyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Dietrich, Albert. “al-Ĥadždjâdj b. Yusûf al-Thaqafi”. *El*. 3 Cilt. Leiden: Brill, 1971.
- Dimiyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer bi kırâati'l-kurrâi'l-erbaate aşar*. 2 Cilt. Thk. Şa'bân Muhammed İsmail. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Esîruddîn Muhammed b. Yusuf b. Ali. *el-Bahru'l-muhîr*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1413/1992.
- Ebü't-Tayyib el-luğavî, Abdülvâhid b. Ali. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru Nahda, ts.

¹²³ İbnü'l-Enbârî, *İdâhu'l-vakf*, 1: 295.

- Ehvâzî, Ebû Ali el-Hasen b. Ali. *Müfradetü'l-Haseni'l-Basrî*. Thk. Omar Hamdân. Ammân: el-Mektebû'l-İslâmî, 1427/2006.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebe*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1419/1998.
- Fadlî, Abdülhâdî. *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye*. Cidde: Mektebetü Dâri'l-Mecma'i'l-İlmî, 1399/1979.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Thk. Abdülfettâh İsmail Şelebî. B.y.: y.y., ts.
- Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân. *Kitâbü'l-marife ve't-târîh*. 3 Cilt. Thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebe*. 7 Cilt. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ebî Bekir. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 5 Cilt. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- İbn Cafer, Hâmid b. Ahmed. *Kitâbü'l-mebânî (Mukaddimetân fi ulûmi'l-Kur'ân içinde)*. Neşreden A. Jeffery. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1392/1972.
- İbn Dukmâk, Sârimüddîn İbrahim b. Muhammed. *Kitâbü'l-intisâr li vâsıtati akâdi'l-emsâr*. 5 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emriyye, 1310/1893.
- İbn Ebî'd-dünyâ, Ebûbekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-eşraf*. Thk. Velîd Kassâb. Doha: Dâru's-Sekâfe, 1413/1993.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebûbekir Abdullah b. Süleyman. *Kitâbü'l-Mesâhif*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 10 Cilt. Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.
- İbn Ebî Şeybe, Ebûbekir Abdullah b. Muhammed. *Musannef*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *Havâşî Kitâbi'l-Bedî'*. neşreden G. Bergstrâßer. Kahire: el-Matbaatü'r-Rahmâniyye, 1353/1934.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. 8 Cilt. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.
- İbn Kesîr ed-Dimaşkî, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut/Riyad: Mektebetü'l-Meârif/Mektebetü'n-Nasr, 1386/1966.
- İbn Kesîr ed-Dimaşkî, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn. *Fedâilü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1979.
- İbn Kesîr ed-Dimaşkî, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 9 Cilt. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *Fünûnü'l-efnân fi acâibi ulûmi'l-Kur'ân*. Muhammed İbrahim Selîm. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, 1408/1988.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. 3 Cilt. Thk. G. Bergstrâßer. Kahire:Matbaatü's-Saâde, 1352/1933.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî'l-kurââtî'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Enbârî, Ebûbekir Muhammed b. Kâsım el-Beşşâr. *Kitâbü'îdâhi-l vakf ve-l ibtidâ*. 2 Cilt. Thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramadan. Dimaşk: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 1390/1971.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi-t-târih*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1387/1967.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1415/1994.
- İsfahânî, Hamza b. Hasen. *et-Tenbîh alâ hudûsi-t tashîf*. Thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn. Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1387/1967.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn. *Kitâbü'l-mevâizi ve'l-i tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsar (el-Hutatü'l-Makrîziyye)*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Minhâcî, Ebü Abdillah Muhammed b. Ahmed. *İthâfü'l-ehissâ bi fedâilî'l-Mescidi'l-Aksâ*. Thk. Ahmed Ramadan Ahmed. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1404/1984.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*. 2 Cilt. Thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1408/1987.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn. *Kitâbü'l-vesîle*. Thk. Muhammed el-idrîs et-Tâhirî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003.
- Sellheim, Rudolf. *Arabische Handschriften: Materialien zur arabischen Literaturgeschichte*. Wiesbaden: Verzeichnis der orientalischen Handschriften, 1976.
- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nureddîn Ali b. Abdillah. *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1374/1955.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden: Brill, 1967.
- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Dürü'l-mensûr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Taşköprüzâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed b. Muhammed. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde*. Thk. Kâmil Kâmil Bekrî, Abdülvehhâb Ebu'n-nûr. Kahire: Matbaatü'l-İstiklâlî'l-Kübrâ, 1388/1968.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*. 4 Cilt. Thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: TDV Yayınları, 1416/1995.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnâvût v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1988.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. 15 Cilt. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1427/1987.
- Zerkeşî, Ebü Abdillah Bedruddîn. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Mektebetü't-Türâs, ts.